

Канцэпцыя стварэння Інстытута нацыянальнай памяці Беларусі

Змест

УВОДЗІНЫ	3
ГЛАВА 1: ПРАВАВАЯ АСНОВА	5
ГЛАВА 2: ІНСТЫТУТЫ ПАМЯЦІ Ў СУСВЕТНАЙ ПРАКТЫЦЫ	9
ГЛАВА 3. ЧАМУ БЕЛАРУСКАМУ ГРАМАДСТВУ ПАТРЭБНЫ ІНСТЫТУТ ПАМЯЦІ	28
ГЛАВА 4. КАНЦЭПТУАЛЬНАЯ МАДЭЛЬ І АРХІТЭКТУРА ІНСТЫТУТА НАЦЫЯНАЛЬнай ПАМЯЦІ БЕЛАРУСІ	34
ГЛАВА 5. МАНДАТ, ПАЎНАМОЦТВЫ І АРГАНІЗАЦЫЯ ІНСТЫТУТА НАЦЫЯНАЛЬнай ПАМЯЦІ БЕЛАРУСІ	38

Гэтая канцэпцыя прапануе практычную, арыентаваную на ўкараненне, мадэль Інстытута нацыянальнай памяці Беларусі. Размова ідзе пра новую публічную інстытуцыю, якая будзе збіраць і адкрываць дакументы аб рэпрэсіях, дапамагаць пацярпелым і іх сем'ям, тлумачыць грамадству, што адбывалася ў савецкі перыяд і ў гады сучаснага аўтарытарызму, а таксама правяраць мінулае тых, хто імкнецца займаць адказныя дзяржаўныя пасады. Канцэпцыя зыходзіць з прызнання таго, што грамадства мае права атрымліваць праўдзівую інфармацыю пра факты парушэнняў, а дзяржава абавязаная гэтыя факты ўстанаўліваць і адкрыта паведамляць грамадству.

Канцэпцыя патрэбная для таго, каб перавесці права на ісціну з агульных словаў у заканадаўча пэўныя працэдуры. Тут апісана, як забяспечыць доступ да архіваў, як працаваць са сведчаньнямі і як уключыць правяраную інфармацыю ў адукацыю, медыя і працу музеяў. Асаблівая ўвага надаецца абароне персанальных даных асобаў, чые персанальныя даныя падлягаюць ахове, і правілам, калі і чаму асобныя звесткі могуць быць часова абмежаваныя.

Прадугледжваецца, што Інстытут будзе дзейнічаць на аснове спецыяльнага закона і ўласнага статута. Закон замацуе мандат, прынцыпы і ключавыя працэдуры: адкрытасць архіваў, незалежнасць кіраўніцтва, правілы для грамадзянаў. Статут і ўнутраныя рэгламенты вызначаць штодзённыя працэсы: як прымаюцца і разглядаюцца запыты, як вядзецца аблічбоўка, як фарміруюцца справаздачы і як арганізаванае ўзаемадзеянне з іншымі органамі.

Канцэпцыя абапіраецца на міжнародныя стандарты правоў чалавека і на досвед краінаў, якія ўжо прайшлі праз працу з цяжкім мінулым. У якасці арыенціраў узятыя практыкі, шматразова правяраныя часам, грамадскім назіраннем і судамі: прэзюмпцыя адкрытасці архіваў з кропкавай ананімізацыяй, зразумелыя тэрміны адказу на запыты, удзел пацярпелых, звязанне з правасуддзем, устойлівае фінансаванне і публічная справаздачнасць. Пры гэтым прапануецца выкарыстоўваць тыя элементы замежнага досведу, якія могуць быць адаптаваныя да беларускіх умоваў.

Канцэпцыя адрасаваная шырокаму колу чытачоў: сем'ям пацярпелых, грамадзянскай супольнасці, настаўнікам і журналістам, будучым заканадаўцам і тым, хто рыхтуе рэформы. Тэкст наўмысна пазбягае прафесійнага жаргону і тлумачыць юрыдычныя тэрміны проста мовай. Мэта — каб кожны разумеў, як менавіта інстытут памяці дапаможа атрымаць адказ на свой запыт, дзе шукаць дакументы і як карыстацца вынікамі яго працы.

Структура канцэпцыі выбудаваная наступным чынам. Спачатку каротка выкладзеныя прававыя падставы і міжнародная практыка. Потым тлумачыцца, чаму беларускаму

грамадству неабходны інстытут памяці. Далей прапануецца мадэль і архітэктурна будучага органа. Пасля гэтага апісаныя паўнамоцтвы, кіраванне, падсправаздачнасць і фінансаванне, каб паказаць, як ідэя ператвараецца ў працуючую сістэму.

Такі інстытут павінен вярнуць людзям іх імёны і звесткі пра мінулае, даць свабодны доступ да дакументаў і дапамагчы краіне выпрацаваць зразумелыя правілы працы з памяццю і фактамі парушэння правоў чалавека. Гэта дазволіць надзейна фіксаваць такія падзеі, сумленна іх разбіраць і тым самым змяншаць рызыку таго, што яны паўторацца.

ГЛАВА 1: ПРАВОВАЯ АСНОВА

Права на ўстанаўленне ісціны — абавязак, які вынікае з міжнародных стандартаў і ўскладаецца на дзяржаву. Яно адказвае на простае пытанне: што насамрэч адбылося, дзе нашыя блізкія, чаму былі дапушчаныя злоўжыванні і хто за гэта адказвае? Калі дзяржава прызнае гэтае права, яна бярэ на сябе абавязак разбіраць мінулае не выбарачна, а поўна і сумленна, і дзяліцца вынікамі з людзьмі. Такі абавязак вырастае з міжнародна прызнаных нормаў і ўжо даўно не абмяжоўваецца палітычнымі абяцаннямі.

Вытокі гэтага права ляжаць у міжнародным гуманітарным праве¹, якое дзейнічае падчас узброеных канфліктаў. Міжнародныя правілы замацавалі абавязак дзяржавы шукаць зніклых без вестак, высвятляць іх лёс і інфармаваць сем'і. Ідэя простая: родныя маюць права ведаць, што адбылося з іх блізкім, а дзяржава абавязаная ўстанавіць адпаведныя факты і прадставіць гэтую інфармацыю. Гэтая логіка зафіксаваная ў Дадатковым пратаколе I да Жэнеўскіх канвенцыяў², які кажа пра супрацоўніцтва дзяржаваў у пошуку зніклых і пра інфармаванне сем'яў, а таксама ў звычайных нормах гуманітарнага права, якія пацвярджаюць абавязак шукаць зніклых і паведамляць пра іх лёс³. З часам гэты абавязак выйшаў за межы вайны і пачаў прымяняцца ў кожным выпадку цяжкіх парушэнняў правоў чалавека – катаванняў, пазасудовых пакаранняў смерцю, гвалтоўных знікненняў.

Далей права на ісціну ўкаранілася ў міжнароднай сістэме абароны правоў чалавека. Міжнародная канвенцыя аб абароне ўсіх асобаў ад гвалтоўных знікненняў⁴ прама замацоўвае за ахвярамі і іх сваякамі права ведаць абставіны знікнення, ход і вынік расследавання і лёс чалавека. Гэта азначае, што доступ да ўстаноўленых фактаў — не жэст добрай волі, а частка прававой абароны і элемент доступу да правасуддзя. Так права выходзіць за рамкі інтарэсаў толькі блізкіх людзей і ператвараецца ва ўніверсальны стандарт, які дзейнічае і ў мірны час.

Паступова стала зразумела, што гэтае права мае і грамадскі характар. Акрамя ахвяраў і іх блізкіх, права ведаць устаноўленыя факты парушэнняў належыць грамадству ў цэлым,

¹ Крыніцы міжнароднага гуманітарнага права. URL: <https://www.icrc.org/en/geneva-conventions-and-law>

² Protocol Additional to Geneva Conventions of 12 August 1949, і стаўлення да абароне Вігтамаў Міжнародных партый канфліктаў (Protocol I), 8 June 1977, arts. 32-33. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977>

³ ICRC Customary IHL Study, Rule 117 (Accounting for Missing Persons). URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/customary-ihl/v1/rule117>

⁴ International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance, art. 24. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-protection-all-persons-enforced>

паколькі інфармацыя пра грубыя парушэнні ўплывае на давер да дзяржаўных інстытутаў і на бяспеку кожнага. Генеральная Асамблея ААН падкрэслівае гэта, заклікаючы дзяржавы ствараць механізмы ўстанаўлення фактаў і падтрымліваць грамадзянскую супольнасць⁵. Такі падыход пераводзіць пытанне доступу да інфармацыі з прыватнай сферы ў галіну публічнай цікавасці і дэмакратычнай падсправаздачнасці.

Значную ролю адыгрываюць і стандарты аб пакрыцці шкоды. «Асноўныя прынцыпы і кіруючыя палажэнні»⁶ аб праве ахвяраў на прававую абарону і рэпарацыі паказваюць, што сатысфакцыя ўключае не толькі матэрыяльныя выплаты або лячэнне, але таксама ўстанаўленне фактаў, публічнае паведамленне інфармацыі аб парушэннях, афіцыйныя прабачэнні і меры па аднаўленні годнасці пацярпелых і ўвекавечанні памяці. Іншымі словамі, дакументаванне падзеяў і раскрыццё пацверджаных фактаў разглядаюцца як элементы сістэмы кампенсацыі шкоды. Тым самым права на ўстанаўленне фактаў і доступ да інфармацыі становіцца абавязкам дзяржавы ў рамках прававой абароны і кампенсацыйных мераў.

Пункт 22 Асноўных прынцыпаў падкрэслівае, што кампенсацыя прадугледжвае ўстанаўленне і публічнае раскрыццё ўсіх істотных фактаў аб парушэннях. Туды ж адносіцца афіцыйная заява або судовае рашэнне, якое аднаўляе годнасць, рэпутацыю і правы ахвяры і яе блізкіх. Дакумент адносіць мемарыяльныя практыкі да формаў кампенсацыі. Калі гэта магчыма, сатысфакцыя павінна змяшчаць публічныя прабачэнні, памінанне і годнае ўвекавечанне памяці ахвяраў. Важная і асветніцкая частка: дакладную інфармацыю пра парушэнні трэба ўключаць у навучальныя праграмы па правах чалавека і міжнародным гуманітарным праве і ў навучальныя дапаможнікі ўсіх узроўняў.

Змест права на ісціну ўключае не толькі канчатковую справаздачу, але і працэс. Дзяржава павінна праводзіць незалежнае і эфектыўнае расследаванне, захоўваць дакументы і доказы, забяспечваць удзел і інфармаванне пацярпелых, а па выніках — раскрываць істотныя факты грамадству. «Абноўлены збор прынцыпаў па барацьбе з беспакаранасцю»⁷ сістэмна апісвае «права ведаць», «доўг памяці» і абыходжанне з архівамі. На практыцы гэта азначае, што архіў з матэрыяламі пра злоўжыванні павінен разглядацца як грамадскі здабытак і выкарыстоўвацца па празрыстых правілах. Яго нельга знішчыць ці схваць, бо ад гэтага залежаць справядлівасць і бяспека ў будучыні.

⁵UN General Assembly, Resolution 68/165, The right to the truth, 18 December 2013. URL: <https://docs.un.org/be/A/RES/68/165>

⁶UN General Assembly, Resolution 60/147, Падрабязней Principles and Guidelines on Right to a Remedy and Reparation, 16 December 2005. URL: <https://docs.un.org/be/A/RES/60/147>

⁷Updated Set of Principles for the Protection and Promotion of Human Rights through Action to Combat Impunity (E/CN.4/2005/102/Add.1), Principles 2–5, 2005. URL: <https://docs.un.org/be/E/CN.4/2005/102/Add.1>

Ёсць яшчэ адзін важны аспект, звязаны са свабодай выказвання і доступам да інфармацыі. Міжнароднае права патрабуе, каб доступ да даных публічнай цікавасці быў «лёгкім, хуткім і практычным».⁸ Гэта асабліва важна для звестак пра парушэнні правоў чалавека і міжнароднага гуманітарнага права. Абмежаванні дапушчальныя, але толькі законныя, неабходныя і суразмерныя, напрыклад для абароны персанальных даных ці сапраўды адчувальнай інфармацыі аб нацыянальнай бяспецы. Прычым цяжар даказаць неабходнасць абмежавання ляжыць на дзяржаве, а прэзумпцыяй з'яўляецца адкрытасць.

Права на ісціну звязанае і з абавязкам дзяржавы раследаваць цяжкія злоўжыванні як часткай абароны права на жыццё і забароны катаванняў. Міжнародныя стандарты раследаванняў патрабуюць, каб такія справы разглядаліся своєчасова, непрадузята і рэзультатыўна, з належным інфармаваннем сем'яў і грамадства. Гэтыя патрабаванні падрабязна апісаны ў Мінесотскім пратаколе па раследаванні патэнцыйна незаконных смерцяў⁹ і ў Стамбульскім пратаколе па раследаванні катаванняў¹⁰. Яны пераводзяць агульныя нормы ў практычныя крокі: як збіраць доказы, як абараняць сведкаў, як дакументаваць траўмы і як прадстаўляць інфармацыю публічна, не парушаючы правоў асобаў, чые персанальныя даныя падлягаюць ахове.

18 снежня 2013 года была прынятая Рэзалюцыя 68/165 Генеральнай Асамблеі ААН аб праве на ўсталяванне ісціны¹¹, якая заклікае дзяржавы разгледзець пытанне аб стварэнні асаблівых судовых механізмаў і, па меры неабходнасці, камісіяў па ўсталяванні ісціны і прымірэнні для раследавання грубых парушэнняў правоў чалавека і сур'ёзных парушэнняў міжнароднага гуманітарнага права, а таксама прызнаць важную ролю грамадскай супольнасці і падтрымаць яго ў назіранні за выкананнем рэкамендацыяў камісіяў па ўстанаўленні ісціны.

Нарэшце, права на ісціну ўключае памяць. Публічныя прабачэнні, афіцыйнае прызнанне фактаў, памятнаыя практыкі, уключэнне дакладнай інфармацыі ў адукацыйныя праграмы — усё гэта юрыдычна значныя формы сатысфакцыі. Яны дапамагаюць вярнуць ахвярам годнасць і памяншаюць рызыку паўтарэння, таму што сумленна расказанае мінулае робіць грамадства больш устойлівым да маніпуляцыяў.

У сваім дакладзе былы Спецдакладчык па пытанні аб садзейнічанні ўстанаўленню ісціны, правасуддзю, кампенсацыі і гарантыям непаўтору Фабіян Сальвіолі прыходзіць да высновы,

⁸Human Rights Committee, General Comment No. 34, Article 19: Freedoms of opinion and expression, CCPR/C/GC/34, 2011. URL: <https://docs.un.org/be/CCPR/C/GC/34>

⁹Minnesota Protocol on Investigation of Potentially Unlawful Death (2016). URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/MinnesotaProtocol.pdf>

¹⁰Istanbul Protocol: Інфармацыя аб эфектыўнай investigation and documentation of Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (2022 revision). URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/2023-04/Istanbul%20Protocol_HR_P_PT_8_Rev.2_RU.pdf

¹¹A/RES/68/165. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N13/449/37/PDF/N1344937.pdf?OpenElement>

што права на ўстанаўленне ісціны непарыўна звязанае са стварэннем калектыўнай памяці і гарантыямі непаўторнасці¹². У гэтым жа Дакладзе прызнаецца важнасць камісіяў па ўстанаўленні ісціны, пры гэтым звяртаецца ўвага на неабходнасць добрасумленнага падыходу да прымянення механізмаў пераходнага перыяду.

Так фарміруецца цэласная прававая аснова: нормы гуманітарнага права задаюць першапачатковы абавязак дзяржавы ўстанаўліваць факты і паведамляць інфармацыю пра лёс людзей; сістэма абароны правоў чалавека пашырае гэты абавязак да ўніверсальнага стандарту; рашэнні і кіруючыя палажэнні ААН удакладняюць, што ўстанаўленне фактаў, іх дакументаванне і публічнае раскрыццё з'яўляюцца элементамі рэпарацыяў і гарантыяў непаўтору парушэнняў. З гэтых нормаў выцякаюць канкрэтныя абавязкі дзяржавы: расследаваць і фіксаваць парушэнні, захоўваць і раскрываць інфармацыю, забяспечваць доступ да архіваў, паважаць памяць і забяспечваць удзел пацярпелых. Такі звязак ператварае права на ўсталяванне фактаў і доступ да інфармацыі ў працоўны юрыдычны інструмент для беларускага грамадства, а не ў абстрактнае маральнае патрабаванне.

¹²Працэсы ўвекавечання памяці ў кантэксце сур'ёзных парушэнняў правоў чалавека і міжнароднага гуманітарнага права: пяты слуп правасуддзя пераходнага перыяду Даклад Спецыяльнага дакладчыка па пытанні аб садзейнічанні ўстанаўленню ісціны, правасуддзю, кампенсацыі ўрон і гарантыям недапушчэння парушэнняў (A/HRC/45/45). URL: <https://docs.un.org/be/A/HRC/45/45>

ГЛАВА 2: ІНСТЫТУТЫ ПАМ'ЯЦІ Ў СУСВЕТНАЙ ПРАКТЫЦЫ

Прававая аснова дзяржаўнай палітыкі памяці павінна абапірацца не толькі на ўніверсальныя нормы, але і на правяраныя рашэнні іншых краінаў. Менавіта практычны досвед паказвае, як ператвараць права на доступ да ўстаноўленых фактаў у працуючыя працэдуры: хто збірае сведчанні, як адкрываюцца архівы, якім чынам абараняюцца персанальныя даныя і як забяспечваецца доступ грамадства да вынікаў. Параўнанне дапамагае пазбегнуць крайнасцяў — ад сімвалічных жэстаў без наступстваў да сілавых схемаў, дзе памяць становіцца інструментам палітыкі. Таму важна вывучыць мадэлі, якія вытрымалі грамадскі кантроль, судовыя правяры і змену палітычных цыклаў.¹³

Для беларускага кантэксту каштоўнасць гэтага агляду падвойная. З аднаго боку, ён дае «каталог рашэнняў» — ад фармулёвак мандата да працэдураў расакрэчвання і ананімізацыі. З іншага — дапамагае расставіць прыярытэты і чарговасць: зразумець, што запусаць адразу, што разгортаць паэтапна, і якія гарантыі непаўторнасці замацоўваць у законе.

Венгрыя

Венгерская палітыка памяці складалася на стыку трох напрамкаў: прававога прызнання цяжкіх злачынстваў камуністычнага перыяду як тых, што не падлягаюць тэрмінам даўнасці, інстытуцыйнага адкрыцця архіваў дзяржбяспекі і стварэнні спецыялізаваных даследчых і музейных структураў. Такое спалучэнне забяспечыла адначасова прававую аснову для расследаванняў і публічную працу з мінулым, што ў міжнароднай перспектыве разглядаецца як неабходная ўмова рэалізацыі права на ісціну і недапушчэнні паўтарэння парушэнняў.

Знакавым элементам гэтай архітэктуры стаў Камітэт нацыянальнай памяці (Nemzeti Emlékezet Bizottsága, NEB), заснаваны парламентам у 2013 годзе¹⁴. У самой задуме Камітэта злучаныя тры задачы: дзяржаўнае захаванне памяці пра камуністычную дыктатуру, даследаванне механізмаў функцыянавання ўлады ў 1944–1990 гадах і садзейнічанне пракуратуры ў

¹³OHCHR, Руля-аф-Правы інструментаў для Post-Conflict States: Truth Commissions (2006, rev.). URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/RuleoflawTruthCommissionsru.pdf>;

Параўнальны аналіз прававога рэгулявання памяці ў Германіі, Польшчы, Венгрыі, краінах Балтыі, Расіі і Украіне гл.: праект MEMOCRACY — The Challenge of Populist Memory Politics for Europe. URL: <https://memocracy.eu>

¹⁴Committee of National Remembrance (NEB), establishing law (2013. évi CCXLI. törvény). URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1300241.tv&utm>; overview: <https://neb.hu/en>

выяўленні кола асобаў, якія маюць дачыненне да «непагашаных» злачынстваў эпохі дыктатуры. Гэты звязак «памяць — даследаванне — супрацоўніцтва са следствам» замацаваны ў афіцыйных фармулёўках мандата Камітэта і тлумачыць, чаму НЕВ займае цэнтральнае месца ў венгерскай мадэлі працы з мінулым.

Камітэт задуманы як незалежны орган з уласнай адміністрацыяй і штатам даследчыкаў, юрыстаў і спецыялістаў па базах даных, які штогод дае справаздачу перад парламентам. Склад Камітэта кампактны: закон устанаўлівае пяць членаў, уключаючы старшыню і намесніка. Такая мадэль — малы калегіяльны орган, які абапіраецца на прафесійнае Бюро — дазваляе сумяшчаць стратэгічнае кіраўніцтва з аперацыйнай даследчай працай.

Не менш важны архіўны напрамак. Яшчэ ў 2003 годзе спецыяльным законам быў створаны Гістарычны архіў органаў дзяржаўнай бяспекі (ÁBTL)¹⁵, надзелены мандатам захоўваць і раскрываць дакументацыю аб дзейнасці дзяржбяспекі перыяду 1944–1990 гадоў. Практычны сэнс у тым, што НЕВ абапіраецца на інстытуцыйна забяспечаны доступ да масіваў дакументаў і персанальных справаў. Гэта дазваляе перайсці ад агульных апісанняў мінулага да дакладнага выяўлення ключавых элементаў сістэмы ўлады, канкрэтных людзей і паўсядзённых практык дыктатуры.

Вакол Камітэта сфармавалася і шырэйшая інфраструктура памяці. З 2002 года дзейнічае Музей «Дом тэрору» ў Будапешце¹⁶, які выконвае ролю вядомага публічнага «акна» палітыкі памяці і рэгулярна становіцца пляцоўкай для экспазіцыяў і адукацыйных праграмаў пра злачынствы нацысцкага і камуністычнага рэжымаў. Паралельна ў 2013–2014 гадах створаны і пашыраны дзяржаўны даследчы інстытут VERITAS¹⁷, сфакусаваны на «нацыянальнай гістарычнай ідэнтычнасці» апошніх паўтара стагоддзя, вакол якога вядуцца прафесійныя і грамадскія дыскусіі аб стандартах навуковасці і рызыках палітызацыі памяці. Гэтая сістэма — музеі, даследчыя інстытуты, адукацыйныя праекты — забяспечвае грамадскае распаўсюджванне ведаў, якія Камітэт збірае і парадкуе.

Венгерская мадэль дэманструе, як прававая кваліфікацыя злачынстваў, архіўная адкрытасць і спецыялізаваны даследчы орган могуць быць зведзеныя ва ўзгодненую сістэму, дзе гістарычная рэканструкцыя падтрымлівае працэсуальныя механізмы дзяржавы, а публічная памяць — іх легітымне і робіць даступнымі грамадству.

¹⁵Act No. III з 2003 года на заключэнні сектарнай службы дзейнасці камунікацыйнага рэжыму і ажыццяўлення historical archives of Hungarian State Security. URL:

https://www.abtl.hu/files/dokumentumok/english/ABTL_4_2003_evi_III_tv_e.pdf

¹⁶House of Terror Museum, background and debates. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/House_of_Terror

¹⁷VERITAS Research Institute and Archives, адукацыйныя дэкрэты і рэкамендацыі на мергях. URL: <https://veritasintezet.hu/en/>

Румынія

Румынская палітыка памяці развівалася вакол двух узаемазвязаных напрамкаў: прававога доступу да архіваў камуністычнай службы бяспекі і грамадска-навуковай працы з наступствамі дыктатуры. На першым напрамку ключавую ролю адыграла Нацыянальная рада па вывучэнні архіваў Секурытаце (Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității, CNSAS)¹⁸. Ён быў створаны на мяжы 1999–2000 гадоў у адпаведнасці з законам №187/1999 аб адкрыцці асабістых справаў і выкрыцці Секурытаце як палітычнай паліцыі, а затым перазапушчаны пасля рашэння Канстытуцыйнага суда ад 31 студзеня 2008 года, які прызнаў зыходны закон неканстытуцыйным. Такім чынам, CNSAS аформіўся як аўтаномны публічны орган пад парламенцкім кантролем, якому давераныя захоўванне, апрацоўка і раскрыццё архіваў палітычнай паліцыі камуністычнага перыяду.

Асаблівасць мадэлі CNSAS — спалучэнне індыўідуальных правоў і публічнай цікавасці. Любы грамадзянін можа запытаць свой «персанальны файл» і даведвацца, ці вялося за ім назіранне, хто выступаў даносчыкам, а таксама дамагацца афіцыйных праверак публічных дзеячаў на супрацоўніцтва з палітычнай паліцыяй. Для даследчыкаў дзейнічае сістэма акрэдытацыі, якая дае доступ да чытальных залаў і капіравання матэрыялаў з улікам абмежаванняў па абароне даных. На практыцы менавіта гэты звязак — празрыстыя правілы доступу і інстытуцыйная інфраструктура архіва — зрабіў магчымым маштабную працу гісторыкаў, журналістаў і праваабаронцаў з дакументамі Секурытаце.

Другой апорай стала дзейнасць Інстытута па даследаванні злачынстваў камунізму і памяці румынскай эміграцыі (IICCMER)¹⁹. Гэта ўрадавая структура, створаная ў 2009 годзе, якая праводзіць даследаванні, збірае пасведчанні, падтрымлівае адукацыйныя і музейныя праекты, а пры наяўнасці прыкмет крымінальных дзеянняў накіроўвае матэрыялы ў пракуратуру.

Нарэшце, важную ролю іграе культурніцка-мемарыяльная інфраструктура. Мемарыял ахвяраў камунізму і супраціўлення ў Сігеце²⁰ — адзін з сімвалаў грамадскай працы з мінулым, у якім музейныя экспазіцыі злучаюцца з даследчымі праграмамі і публічнымі ініцыятывамі. Дзякуючы такой бачнай прасторы памяці архіўныя знаходкі і навуковыя высновы атрымліваюць грамадскае гучанне і ўключаюцца ў адукацыю, журналістыку і лакальныя ініцыятывы.

¹⁸Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității — CNSAS. URL: <http://www.cnsas.ro>

¹⁹IICCMER. URL: <https://www.iiccmr.ro/>

²⁰Мемарыял ахвяраў камунізму і супраціву (Сігет). URL: <https://www.memorialsighet.ro/memorial-en/>

У цэлым румынскі досвед дэманструе, як інстытуцыйна аформлены архіўны доступ і незалежны архіўны орган (CNSAS) могуць узаемадзейнічаць з даследча-экспертнай структурай (IICCMER) і музейна-адукацыйнымі пляцоўкамі.

Чэхія

Чэшская сістэма памяці выбудаваная вакол двух узаемазвязаных інстытутаў — Інстытута даследавання таталітарных рэжымаў (Ústav pro studium totalitních režimů, ÚSTR)²¹ і Архіва органаў дзяржбяспекі (Archiv bezpečnostných zložek, ABS)²². Іх адначасова заснаваў спецыяльны закон №181/2007.²³ У адным акце вызначаныя задачы даследчага інстытута, правілы работы архіва і парадак перадачы ў архіў фондаў былой камуністычнай службы бяспекі. Такі падыход даў зразумелы пункт уваходу для грамадзянаў і даследчыкаў: ёсць орган, які тлумачыць мінулае і робіць яго даступным, і ёсць архіў, дзе захоўваюцца дакументы і да якіх можна прыйсці з запытам. Прыняты яшчэ з часоў Чэхаславакіі люстрацыйны закон №451/1991 стварыў попыт на правяраную інфармацыю²⁴.

Мандат ÚSTR ахоплівае два гістарычныя перыяды — нацысцкую акупацыю 1939–1945 гадоў і камуністычнае праўленне 1948–1989 гадоў. Інстытут займаецца акадэмічнымі даследаваннямі, публікуе вынікі, рыхтуе выставы і адукацыйныя праекты, а таксама дапамагае грамадству разабрацца, як працавалі рэпрэсійныя службы, якія практыкі прымяняліся і як яны ўплывалі на прыватнае жыццё людзей. Важна, што ÚSTR актыўна выкарыстоўвае вынікі архіўных даследаванняў. Інстытут публікуе навуковыя зборнікі і часопіс «Памяць і гісторыя», рыхтуе мультымедыйныя праекты і выязныя выставы, якія паказваюць, як на практыцы працавала сістэма сачэння і кантролю. Такі падыход забяспечвае перавод архіўных матэрыялаў у даследчыя, адукацыйныя і публічныя фарматы, робячы складаныя тэмы даступнымі шырокаму колу людзей.

Архіў ABS — гэта асобная ўстанова са сваімі чытальнымі заламі, электроннымі даведнікамі і працэдурамі доступу. Любы чалавек можа праверыць, ці фігуруе ён у рэгістрах былой дзяржбяспекі, заказаць копіі матэрыялаў і атрымаць кансультацыю супрацоўнікаў архіва пра тое, як чытаць аператыўныя справы і якія абмежаванні дзейнічаюць з-за аховы персанальных даных. Гэта не проста сховішча, а працоўная пляцоўка: існуюць імянныя і тэматычныя паказальнікі, якія тлумачаць, дзе шукаць сляды канкрэтнага чалавека ці падзеі, а таксама гатовыя навігацыйныя матэрыялы па асобных калекцыях.

²¹Institute for the Study of Totalitarian Regimes. URL: <https://www.ustrcr.cz/en/>

²²Archiv bezpečnostných zložek. URL: <https://www.abscr.cz/en/>

²³Act No. 181/2007 Coll. на Institute for Study of Totalitarian Regims and Security Services Archive. URL: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/normy/act181-2007.pdf>

²⁴Act No. 451/1991 Coll. (Czechoslovakia). URL: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/normy/act451-1991.pdf>

На практыцы чэшская мадэль паказала, што даступнасць дакументаў запускаяе грамадскую размову. Публікацыі ÚSTR і выставачныя праекты ABS зрабілі бачнымі аперацыйныя механізмы прымусовага кантролю: як прымаліся рашэнні, як арганізоўвалася сачэнне, якія структуры завошта адказвалі. Дзякуючы гэтаму размова пра мінулае перастала быць абстрактнай і стала абапірацца на дакументы, фатаграфіі і канкрэтныя гісторыі людзей.

Польшча

Польская архітэктура памяці сфармавалася вакол Інстытута нацыянальнай памяці (Instytut Pamięci Narodowej, IPN)²⁵, створанага законам ад 18 снежня 1998 года²⁶. Інстытут сумяшчае функцыі спецыялізаванага дзяржаўнага архіва, навукова-даследчага і выдавецкага цэнтра, буйной адукацыйнай установы і самастойнай дзяржаўнай інстытуцыі з незалежным кіраўніком. У яго структуры дзейнічаюць камісіі па пераследзе злачынстваў супраць польскага народа як спецыялізаваныя падраздзяленні пракуратуры, а таксама Бюро люстрацыі, якое адказвае за вядзенне люстрацыйных працэдураў. Усё гэта робіць Інстытут нацыянальнай памяці адной з самых уплывовых дзяржаўных устаноў Польшчы.

Галоўная камісія па расследаванні злачынстваў супраць польскага народа з'яўляецца структурай унутры Інстытута, чые супрацоўнікі вядуць дасудовыя расследаванні па справах аб нацысцкіх і камуністычных злачынствах, ваенных злачынствах і злачынствах супраць чалавечнасці. Нават калі меркаваныя вінаватыя памерлі, расследаванні працягваюцца дзеля ўстанаўлення абставінаў і ідэнтыфікацыі ахвяраў.

Архіў Інстытута акумулюе і раскрывае фонды па гісторыі Польшчы ў XX стагоддзі, перш за ўсё матэрыялы органаў бяспекі перыяду акупацыі і камуністычнага праўлення. Доступ да матэрыялаў арганізаваны так, каб пацярпелыя, іх сваякі, даследчыкі і журналісты маглі атрымліваць звесткі і запытваць копіі дакументаў. Інстытут выдае афіцыйную інфармацыю аб наяўнасці згадак чалавека ў фондах і дае матэрыялы для азнаямлення, выконваючы патрабаванні абароны персанальных даных. У шэрагу выпадкаў у дакументах раскрываюцца імёны службовых асобаў органаў бяспекі і, пры выкананні прадугледжаных законам умоваў, асобаў, якія супрацоўнічалі са службамі.

Архіўна-следчае ядро IPN дапоўнена шырокай публічнай сферай дзейнасці: адукацыйнымі і выставачнымі праграмамі Нацыянальнага адукацыйнага бюро, лічбавымі рэсурсамі, фільмамі, публікацыямі і гарадскімі «Гістарычнымі клубамі». Адукацыйнае падраздзяленне пераводзіць складаныя тэмы ў даступныя фарматы для школ, настаўнікаў і шырокай аўдыторыі, замацоўваючы вынікі расследаванняў і даследаванняў у грамадскіх ведах.

²⁵Instytut Pamięci Narodowej. URL: <https://eng.ipn.gov.pl>

²⁶Act of 18 December 1998 на Institute of National Remembrance. URL: <https://eng.ipn.gov.pl/en/about-the-institute/documents/327%2CThe-Act-on-the-Institute-of-National-Remembrance.html>

Арганізацыйна Інстытут абпіраецца на шматузроўневую структуру з прэзідэнтам, калегіяльным органам нагляду і сеткай філіялаў, што дазваляе сумяшчаць цэнтралізаваныя стандарты з рэгіянальнай прысутнасцю. Функцыі і офісы структураваныя па напрамках — архіў, расследаванні, адукацыя, навуковыя публікацыі, міжнароднае супрацоўніцтва.

Штат супрацоўнікаў налічвае каля дзвюх тысячаў чалавек, а архівы змяшчаюць мільёны старонак дакументаў, што робіць яго найбуйнейшым інстытутам гістарычных даследаванняў у краіне. Інстытут нацыянальнай памяці Польшчы таксама актыўна ўдзельнічае ў эксгумацыі масавых магілаў, дзе пахаваныя ахвяры нацысцкіх і камуністычных рэпрэсіяў, з тым каб ідэнтыфікаваць ахвяраў і ўшанаваць іх памяць.

Інстытут нярэдка падвяргаецца крытыцы за палітызацыю асобных рашэнняў і інтэрпрэтацыяў. У публічнай прасторы сустракаюцца розныя адзнакі яго ролі. Але, нягледзячы на спрэчкі, дзейнасць Інстытута застаецца прыкметным элементам польскай палітыкі памяці.

Славакія

Славацкая мадэль працы з мінулым склалася вакол Інстытута нацыянальнай памяці (*Ústav pamäti národa, ÚPN*)²⁷, заснаванага спецыяльным законам №553/2002.²⁸ Закон наўпрост звязвае стварэнне ÚPN з задачай раскрываць дакументы аб дзейнасці органаў бяспекі ў 1939–1989 гадах і тым самым забяспечваць грамадству доступ да інфармацыі пра нацысцкі і камуністычны рэжымы. У адным акце злучаныя нормы аб «раскрыцці дакументаў» і аб статусе самой установы, што задало для ўсёй сістэмы адначасова прававую і арганізацыйную рамку.

Мандат ÚPN будзеца як трыадзіная функцыя: захоўваць і сістэмна апрацоўваць архіўныя фонды органаў бяспекі, даследаваць і публічна тлумачыць механізмы рэпрэсіяў, а таксама перадаваць у праваахоўныя органы матэрыялы, якія могуць указваць на склад злачынстваў. На ўзроўні задачай ÚPN абавязаны раскрываць звесткі пацярпелым, публікаваць інфармацыю аб праследавальцах, ініцыяваць крымінальны пераслед і супрацоўнічаць з Генеральнай пракуратурай. У гэты ж пералік уключаны асветніцкія мерапрыемствы, публікацыі і прысваенне статусу ўдзельніка антыкамуністычнага супраціўлення.

Архіўны стрыжань ÚPN — гэта спецыялізаваны публічны архіў, які дзейнічае па агульным архіўным законе №395/2002 і надзелены асаблівым статусам «архіва спецыяльнага

²⁷Ústav pamäti národa. URL: <https://www.upn.gov.sk/en>

²⁸Act No. 553/2002 Coll. on Disclosure of Documents Regarding the Activity of State Security Authorities... and on founding the Nation's Memory Institute. URL: https://www.upn.gov.sk/data/pdf/553_2002_en.pdf

прызначэння».²⁹ Менавіта сюды перадаюцца агентурныя, аператыўныя і следчыя справы былой чэхаславацкай дзяржбяспекі (ŠtB) і іншых рэпрэсіўных структураў, а таксама кіна- і фотаматэрыялы, бібліятэкі і базы даных.

Кантэкстам для ранняга этапу працы ÚPN стаў люстрацыйны прававы рэжым: яшчэ ў 1991 годзе ў Чэхаславакіі быў прыняты «вялікі люстрацыйны закон» №451/1991, які ўстанавіў дадатковыя патрабаванні да займання дзяржаўных пасадаў для асобаў, звязаных з рэпрэсіўнымі структурамі.³⁰ Пасля распаду федэрацыі яго логіка захоўвалася ў нацыянальных практыках, а стварэнне ÚPN дапоўніла яе доўгатэрміновай інфраструктурай доступу да дакументаў і даследчай працай.

Разам з тым даследаванні славацкай палітыкі памяці паказваюць, што стварэнне ÚPN стала не толькі вынікам унутранай эвалюцыі, але і рэакцыяй на вонкавыя стымулы. У 1990-2000-я гады Славакія знаходзілася ў прасторы моцнага ідэалагічнага антыкамунізму суседніх краінаў, а прыняцце законаў аб «незаконнасці» камуністычнага рэжыму і стварэнне Інстытута шмат у чым былі звязаныя з трансферам мадэляў з Чэхіі і Польшчы і з курсам на ўступленне ў ЕС і НАТА. Пры гэтым у самім грамадстве не склаўся ўстойлівы кансэнсус адносна ацэнкі камуністычнага мінулага: апытанні фіксавалі значную долю настальгіі па позне-сацыялістычным перыядзе, а крытычная рэфлексія аб рэжыме заставалася для многіх другараднай тэмай³¹. У выніку ÚPN, у адрозненне ад больш магутнага польскага Інстытута нацыянальнай памяці, часта апісваецца як структура з абмежаваным штатам і рэсурсамі, без следчых паўнамоцтваў і з хутчэй сімвалічнай вагай у палітычнай сістэме.

Нарэшце, славацкі досвед падкрэслівае, што інстытут памяці — гэта не толькі архіў і прававы механізм раскрыцця. ÚPN мэтанакіравана пераносіць вынікі даследаванняў у публічную прастору праз выдавецкія серыі, дакументальныя фільмы і адукацыйныя фарматы, уключаючы «Фэстываль свабоды» і праграмы вуснай гісторыі, што падтрымлівае ўстойлівую грамадскую ўвагу да фактаў і чалавечых гісторыяў перыяду 1939–1989 гадоў. Такі звязак «архіў — права — асвета» замацаваны ў афіцыйных матэрыялах Інстытута.

²⁹Act No. 395/2002 Coll. on Archives and Registries. URL:

https://media.unesco.org/sites/default/files/webform/mhm001/cs_actarchivesregistramdmts2002_engtof.pdf

³⁰Тэрмін «вялікі люстрацыйны закон» — неафіцыйнае, але ўстоянае абазначэнне закона Act No. 451/1991 Coll. (Czechoslovakia). URL: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/normy/act451-1991.pdf>. Яго звычайна супрацьпастаўляюць «малому люстрацыйнаму закону» №279/1992 Sb., які ахоплівае вузейшае кола сітуацый. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1992-279?>

³¹Аляксей Ластоўскі, Прапрацоўка камуністычнага мінулага ў Славакіі: асноўныя фактары і дынаміка. «Палітычная сфера» №24 (1), 2016

Германія

Нямецкая палітыка памяці пасля аб'яднання краіны будавалася вакол беражлівага і адначасова адкрытага абыходжання са спадчынай спецслужбы ГДР. Яе стрыжнем стаў спецыяльны прававы рэжым доступу да дакументаў Міністэрства дзяржаўнай бяспекі (Штазі), замацаваны ў Законе аб дакументах Штазі 1991 года.³² Гэты закон задаў простае правіла: кожны мае права даведацца, што менавіта спецслужба збірала пра яго, а дзяржаўныя і прыватныя ўстановы могуць запытваць звесткі для строга абмежаваных законам мэтай. Так была створана празрыстая працэдура працы з фондамі, якая і сёння дзейнічае на базе Федэральнага архіва — Архіва дакументаў Штазі.³³

Першапачаткова кіраванне фондамі ажыццяўляў самастойны орган — ведамства Федэральнага ўпаўнаважанага па дакументах Штазі (BStU), шырока вядомае як «ведамства Гаўка» па імені першага кіраўніка. У чэрвені 2021 года гэтая структура была скасаваная, а архіў і ўсе паўнамоцтвы па забеспячэнні доступу да дакументаў перайшлі ў Федэральны архіў. Разам з перадачай фондаў заканадаўца упершыню прама замацаваў за архівам задачу рэканструкцыі знішчаных матэрыялаў, у тым ліку аднаўленне разарваных дакументаў. Гэта стала сімвалам больш сталай стадыі працы з мінулым: дзяржава не толькі захоўвае і выдае дакументы, але і аднаўляе страчаныя часткі гістарычнай карціны.

Механіка доступу ўладкована так, каб спалучаць права чалавека на інфармацыю аб сабе і абарону персанальных даных трэціх асобаў. Архіў выдае прыватным асобам іх матэрыялы, а таксама абслугоўвае запыты даследчыкаў і журналістаў па ўстаноўленых законам падставах. Асобна прадугледжаны канал для дзяржаўных органаў і некаторых прыватных суб'ектаў, якія запытваюць звесткі для дакладна вызначаных задачаў. Закон дэтэлізуе кола запытальнікаў і мэты выкарыстання, а апавяшчэнні архіва злучаны прынцыпам «мэтавага прызначэння»: атрыманыя даныя нельга выкарыстоўваць інакш, чым паказана ў запыце. Такая сістэма стала нямецкім аналагам «праверак добранадзейнасці» без стварэння ўсеагульнай люстрацыі.

Паралельна з архіўнай інфраструктурай дзяржава выбудавала ўстойлівую грамадскую экасістэму памяці. Федэральны Фонд-«Ауфарбайтунг» (Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur)³⁴, створаны спецыяльным законам 1998 года, падтрымлівае даследаванні, адукацыйныя праграмы, выданні і праекты грамадзянскай супольнасці пра дыктатуру Сацыялістычнай адзінай партыі Германіі (СЕПГ) і яе наступствы. Гэты Фонд стаў пастаянным узмацняльнікам архіўнай працы: ён перакладае складаныя тэмы ў зразумелыя фарматы — ад школьных матэрыялаў і выставаў да грантаў для мясцовых ініцыятыў.

³²Stasi Records Act (StUG), 1991. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/stug/StUG.pdf>

³³Federal Archives — Stasi Records Archive. URL: <https://www.bundesarchiv.de/en>

³⁴Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur. URL: <https://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/de/start>

Інстытут сучаснай гісторыі (Institut für Zeitgeschichte, IfZ)³⁵ — гэта акадэмічны даследчы цэнтр, створаны ў 1949 годзе для сістэмнага вывучэння нацысцкай дыктатуры, наступстваў Другой сусветнай вайны і развіцця Германіі пасля 1945-га. З часам яго фокус пашыраўся: інстытут даследуе таксама гісторыю ГДР, працэсы дэмакратызацыі і еўрапейскія кантэксты XX–XXI стагоддзяў, спалучаючы архіўную працу, навуковыя праекты і публічнае тлумачэнне мінулага. Аснову яго працы складае старанная публікацыя гістарычных крыніцаў і прадстаўленне іх у даступных для шырокай аўдыторыі фарматах — ад шматтомных дакументальных выданняў і навуковага часопіса «Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte» да лічбавых калекцыяў і выставачных праектаў. Менавіта тут выйшла і шырока абмяркоўвалася навукова-каментаванае выданне «Mein Kampf», якое паказала, як небяспечныя тэксты можна «абясшкодзіць» дбайным навуковым апаратам.

Яшчэ адзін значны кампанент — мемарыялы на месцах рэпрэсіяў. Берлінска-Хоэншёнхаўзенскай турма Штазі³⁶, пераўтвораная ў мемарыял і фонд публічнага права, з сярэдзіны 1990-х гадоў працуе як музей, даследчая і адукацыйная пляцоўка. Тут былыя зняволеныя часта выступаюць праваднікамі па экспазіцыі, а дзяржава стабільна ўдзельнічае ў фінансаванні ўстановаў. Дзякуючы такім «месцам памяці» сухія архіўныя карткі набываюць чалавечае вымярэнне — голас сведкі, маршрут камеры, від на двор для прагулак.

Нарэшце, у 2021 годзе з'явіўся новы інстытут амбудсмэна — Федэральны ўпаўнаважаны па справах ахвяраў дыктатуры СЕПГ пры Бундэстагу.³⁷ Яго задача — прадстаўляць інтарэсы пацярпелых, прапаноўваць заканадаўчыя змены і падтрымліваць каардынацыю мераў памяці і сацыяльнай рэабілітацыі. Тым самым нямецкая мадэль дапоўніла доступ да дакументаў і адукацыйныя праекты пастаянным прадстаўніцтвам ахвяраў у палітычным працэсе.

Украіна

Украінская палітыка памяці складалася вакол спалучэння даследча-адукацыйнага інстытута, спецыяльнага рэжыму доступу да архіваў рэпрэсіўных органаў і шырокай мемарыяльнай працы. Цэнтральным актэрам выступае Украінскі інстытут нацыянальнай памяці (Украінскі інстытут нацыянальнай памяці, УІНП)³⁸ — цэнтральны орган выканаўчай улады, які распрацоўвае і рэалізуе дзяржаўную палітыку ў сферы аднаўлення і захавання нацыянальнай

³⁵Institut für Zeitgeschichte, IfZ. URL: <https://www.ifz-muenchen.de>

³⁶Мемарыял Берлін-Хоэншёнхаўзен. URL: <https://www.stiftung-hsh.de>

³⁷Закон аб упаўнаважаным па справах ахвяраў дыктатуры СЕПГ (OpfBG), 2021. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/opfbg/OpfBG.pdf>

³⁸Украінскі інстытут нацыянальнай памяці. URL: <https://uinp.gov.ua/>

памяці. Асаблівую ўвагу Інстытут надае падзеям, якія моцна закранулі ўкраінскі народ, такім як Галадамор 1932–1933 гадоў.

Ключавым прававым крокам стаў пакет законаў аб «дэкамунізацыі» красавіка-мая 2015 года.³⁹ Сярод іх асаблівае месца займае Закон «Аб доступе да архіваў рэпрэсіўных органаў камуністычнага таталітарнага рэжыму 1917–1991 гадоў»⁴⁰, які зняў бар'еры на шляху да матэрыялаў ЧК-ОГПУ-НКВД-КДБ і прама вывёў такія запыты з дзеяння закона аб абароне персанальных даных. Дзякуючы гэтаму любы чалавек і даследчык атрымалі права на апэратыўны доступ да справаў, картатэкаў і ўлікаў былых спецслужбаў, а дзяржаўныя архіўныя ўстановы абавязаныя выдаваць копіі ў дакладных тэрмінах.

Практычным следствам прававой рэформы стала ўзмацненне архіўнай інфраструктуры. Дзяржаўны архіў Службы бяспекі Украіны, створаны яшчэ ў 1994 годзе, акумулюе масівы справаў савецкіх органаў дзяржбяспекі і дае доступ да іх праз чытальныя залы і запыты. Паралельна пасля прыняцця закона 2015 года распачата фармаванне грамадзянскага «Архіву нацыянальнай памяці» пры УІНП як асобнай структуры, закліканай цэнтралізаваць доступ да арыгінальных матэрыялаў рэпрэсіўных органаў па-за сілавым ведамствам.

Пакет 2015 года ўключаў таксама нормы аб публічным асуджэнні камуністычнага і нацысцкага рэжымаў, правілы сімвалічнай дэкамунізацыі і палітыку памяці. Практычны эффект выявіўся ў маштабным перайменаванні тапонімаў, дэмантажы помнікаў і пашырэнні адукацыйных праектаў. Адначасова вакол шэрагу палажэнняў ішла і ідзе каштоўнасная дыскусія аб межах свабоды выказвання.

Дзяржаўны Нацыянальны музей Галадамору-генацыду⁴¹ ў Кіеве стаў устойлівым цэнтрам публічнай гісторыі: тут злучаюцца навуковыя экспазіцыі, адукацыйныя праграмы, лічбавыя калекцыі і практыкі ўвекавечання, што дазваляе пераводзіць даследчыя высновы ў даступны для шырокай аўдыторыі фармат.

Украінскі досвед паказвае, што наданне інстытуту памяці статусу цэнтральнага органа выканаўчай улады дае і моцныя эфекты, і адчувальныя рызыкі. На аснове аналізу Аляксандра

³⁹Агляд «дэкамунізацыйнага пакета» 2015 года і яго эфекты. URL: <https://euromaidanpress.com/2015/04/10/summary-of-ukraines-four-new-decommunization-bills/>; акадэмічны аналіз. URL: https://dl1.cuni.cz/pluginfile.php/1640838/mod_resource/content/1/The%20Euromaidan%20Revolution%2C%20Reforms%20and%20Decommunisation%20in%20Ukraine%20-%20Anna%20O2inyk%2

⁴⁰Закон Украіны «Пра доступ да архіваў рэпрэсіўных органаў камуністычнага таталітарнага рэжыму 1917–1991 гадоў». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19#Text>

⁴¹Нацыянальны музей Галадамору-генацыду. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/>

Грыцэнкі ў манаграфіі «Декомунізація в Украіні як політыка й явишце»⁴² бачна, што менавіта дзяржаўны статус УІНП дазволіў хутка ператварыць дэкамунізацыйныя законы ў дзейны інструмент: за кароткі час былі дэмантаваныя сімвалы таталітарнага мінулага, масава перайменаваны тапонімы, умацавана прызнанне і Галадамору і ўмацавана прысутнасць праўкраінскага гістарычнага наратыва ва ўмовах ціску расійскіх медыя.

У той жа час канцэнтрацыя паўнамоцтваў у руках органа выканаўчай улады стварыла рызыку «ведамаснай вузкасці» і ідэалагізацыі: Грыцэнка паказвае, як публічнае прадстаўленне дэкамунізацыі праз прызму УІНП зводзіцца найперш да чатырох законаў, дэмантажу і перайменаванняў, а сам Інстытут нярэдка выходзіць за межы экспертна-сэрвіснай ролі, фактычна тлумачыць закон, рассылае спісы назваў, «якія падлягаюць дэкамунізацыі», і выступае як нефармальны наглядны гулец. У яго інтэрпрэтацыі гэта ўзмацняе падазрэнні, што памяць выкарыстоўваецца не толькі для крытычнага асэнсавання мінулага і абароны ад вяртання таталітарных практык, але і як інструмент ідэалагічнай мабілізацыі і легітымацыі бягучага палітычнага курсу.

Літва

Літоўская мадэль памяці выбудавана вакол даследча-архіўнага ядра і дакладных правілаў доступу да фондаў рэпрэсіўных службаў. Цэнтральным актарам выступае Цэнтр даследавання генацыду і супраціву жыхароў Літвы (Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, LGGRTC), чые задачы, прававы статус і арганізацыя працы замацаваныя спецыяльным законам⁴³. Менавіта гэты закон інстытуцыяналізаваў функцыі Цэнтра: даследаваць злачынствы акупацыйных рэжымаў, збіраць і публікаваць дакументы, ініцыяваць іх прававую адзнаку і весці мемарыяльную дзейнасць.

Ключавой архіўнай установай з'яўляецца Літоўскі асобы архіў (Lietuvos ypatingasis archyvas, LYA)⁴⁴, які захоўвае фонды былога КДБ Літоўскай ССР і іншыя архіўныя матэрыялы рэпрэсіўных органаў. Архіў працуе ў сістэме дзяржаўных архіваў, прымае запыты, абслугоўвае чытальныя залы і выдае копіі дакументаў з захаваннем нормаў аб персанальных даных.

⁴²Грыцэнка А.А. Дэкамунізацыя ў Украіне як дзяржавна політыка і як социокультурное яўленне. – Кіеў: Інстытут палітычных і этнацыянальных даследаванняў ім. І.Ф. Кураса НАН Украіны; Інстытут культуралогіі НАМ Украіны, 2019. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/ukr0008508.pdf

⁴³Закон Літоўскай Рэспублікі «Аб Цэнтры даследавання генацыду і супраціву жыхароў Літвы». URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.48573>

⁴⁴Lietuvos ypatingasis archyvas. URL: <https://lya.archyvai.lrv.lt/en/>

Доступ да інфармацыі аб супрацоўніцтве з савецкімі службамі быў аформлены асаблівым парадкам самараскрыцця. Закон, які набыў моц 1 лютага 2000 года⁴⁵, дазволіў былым супрацоўнікам і негалосным памочнікам КДБ добраахвотна заявіць аб сабе і быць унесенымі ў спецыяльны рэестр, пры гэтым даныя тых, хто добраахвотна прызнаўся, засакрэчаныя на 75 гадоў. Гэты рэжым шматразова станавіўся прадметам палітычных дыскусіяў: у 2025 годзе Сейм адхіліў ініцыятыву аб апублікаванні імёнаў асобаў, якія прызналіся ў супрацоўніцтве, пакінуўшы ў сіле канфідэнцыйнасць рэестра.

Публічнае тлумачэнне мінулага абапіраецца на музейна-адукацыйную інфраструктуру, якую каардынуе і сам Цэнтр. У былым упраўленні КДБ у Вільні дзейнічае Музей акупацый і барацьбы за свабоду.⁴⁶ Калекцыі, экспазіцыі і турэмныя памяшканні паказваюць паўсядзённую «механіку» несвабоды, узброенае падполле і практыкі рэпрэсіяў. Гэты музей становіцца самай прыкметнай часткай сістэмы, якая звязвае даследчую працу з масавым наведваннем і адукацыяй.

У цэлым літоўская канструкцыя — закон аб Цэнтры, спецыялізаваны дзяржаўны архіў дакументаў КДБ, працэдурны рэжым доступу і рэестра тых, хто супрацоўнічаў, плюс музейная сетка — стварае суцэльную сістэму, дзе права на інфармацыю і памяць падмацаваныя інстытуцыйна і працуюць у паўсядзённых фарматах.

Іспанія

Іспанская палітыка памяці прайшла шлях ад асцярожнай «памяці аб прымірэнні» да актыўнай дзяржаўнай праграмы, якая злучае права на доступ да архіваў, эксгумацыі і прызнанне ахвяраў. Паваротнай кропкай стаў Закон аб гістарычнай памяці 2007 года (Ley 52/2007)⁴⁷, які замацаваў меры на карысць пацярпелых ад вайны і дыктатуры, прызнаў права на сімвалічную кампенсацыю і інстытуцыяналізаваў ключавыя пляцоўкі працы з мінулым, у тым ліку Цэнтр дакументальнай спадчыны гістарычнай памяці ў Саламанцы⁴⁸. Гэты Цэнтр, створаны на базе Архіва Грамадзянскай вайны, стаў дзяржаўным месцам захоўвання і публічнага доступу да фондаў аб рэпрэсіях і эміграцыі, паралельна развіваючы выставы і адукацыйныя праграмы. Такім чынам, заканадаўства 2007 года ўпершыню звязала архіў, адукацыю і падтрымку ахвяраў у адну публічную палітыку.

⁴⁵Закон Літоўскай Рэспублікі аб рэгістрацыі, прызнанні, уліку асобаў, якія таемна супрацоўнічалі са спецыяльнымі службамі былога СССР, і абароне тых, хто прызнаўся. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.91385>

⁴⁶Музей акупацый і барацьбы за свабоду. URL: <https://olk.m.lt/en/>

⁴⁷Ley 52/2007, de 26 de diciembre. URL: <https://www.boe.es/buscar/pdf/2007/BOE-A-2007-22296-consolidado.pdf>

⁴⁸Centro Documental de la Memoria Histórica. URL: <https://www.cultura.gob.es/cultura/areas/archivos/mc/archivos/cdmh/presentacion.html>

Наступны крок — Закон аб дэмакратычнай памяці⁴⁹, які ўступіў у сілу ў кастрычніку 2022 года. Ён пашырыў рамку 2007 года, перанастроіўшы дзяржаўную адказнасць за пошук і ідэнтыфікацыю зніклых, замацаваўшы стварэнне нацыянальнага банка ДНК і ўзмацніўшы каардынацыю эксгумацыяў масавых пахаванняў. Міністэрства юстыцыі набыло спецыялізаваную сістэму для вядзення банка і аб'явіла пра міжведамасны праект з удзелам рэгіянальных лабараторыяў, што надало працэдурам ідэнтыфікацыі адзіны стандарт і маштабаванасць.

Закон аб дэмакратычнай памяці надаў палітыцы памяці бачнасць і праз «месцы памяці». Перайменаваўшы комплекс «Даліна загінуўшых» у «Даліну Куелгамурас»⁵⁰, ён замацаваў забарону на палітычныя акцыі і пераасэнсаванне прастору як грамадзянскія могілкі і месца агульнанацыянальнага памінання ўсіх пахаваных, прыбраўшы элементы палітычнай і ідэалагічнай сімволікі. Яшчэ да гэтага, у кастрычніку 2019 года, дзяржава ажыццявіла эксгумацыю астанкаў Франка з базілікі комплексу па рашэнні Вярхоўнага суда, што стала сімвалам новай фазы публічнай працы са спадчынай дыктатуры.

Асобны элемент — інстытуцыяналізацыя «памяці праз права». У архітэктуры пракуратуры створана спецыялізаваная вертыкаль у галіне правоў чалавека і дэмакратычнай памяці, якую ўзначальвае пракурор Сала (Fiscal de Sala), з сеткай дэлегатаў па правінцыях. Прызначэнне і разгортванне гэтай спецыялізацыі аформлены праз урадавыя акты 2023 года. Такая спецыялізаваная прававая інфраструктура памяці забяспечвае суправаджэнне эксгумацыяў, абарону архіўнага доступу і ўзаемадзеянне з судамі па пытаннях рэабілітацыі і прызнання.

Іспанія дэманструе і шматузроўненасць памяці. Акрамя нацыянальных інстытутаў, значную ролю адыгрываюць рэгіянальныя структуры. У Краіне Баскаў дзейнічае інстытут Gogora⁵¹, які аб'ядноўвае архіўныя калекцыі аб грамадзянскай вайне, гвалце і правах чалавека, развівае адукацыйныя матэрыялы і базы даных ахвяраў. У Каталоніі Memorial Democràtic⁵² вядзе лічбавы «банк памяці», падтрымлівае музеефікацыю месцаў рэпрэсіяў і публічныя праекты. Гэтыя рэгіянальныя цэнтры робяць палітыку памяці бліжэй да людзей, пераводзячы агульнадзяржаўныя стандарты ў канкрэтныя адукацыйныя і мемарыяльныя практыкі.

У суме іспанская мадэль абапіраецца на паслядоўнасць: заканадаўчае прызнанне і доступ, дзяржаўную адказнасць за пошук і ідэнтыфікацыю, інстытуцыі памяці на нацыянальным і рэгіянальным узроўнях, а таксама пераасэнсаванне спрэчных месцаў як агульных прастораў памінання. Так крок за крокам Іспанія паступова пераводзіць балючую спадчыну ва

⁴⁹Ley 20/2022, de Memoria Democrática. URL:

https://memoriademocratica.info/media/enlaces_docs_legislacion/ley-nacional-de-memoria-democratica.pdf

⁵⁰Valle de Cuelgamuros. URL: <https://www.patrimonionacional.es/en/visita/cuelgamuros-valley-0>

⁵¹Gogora. URL: <https://www.gogora.euskadi.eus/inicio/>

⁵²Memorial Democràtic. URL: <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/>

ўстойлівую публічную практыку, дзе архіў, навука, юстыцыя і мемарыяльная культура працуюць сінхронна.

ПАР

Паўднёваафрыканская мадэль памяці вырасла з прававога рашэння звязаць публічнае ўстанаўленне ісціны, абмежаваную амністыю і меры рэпарацыяў у адзіную дзяржаўную праграму. Прававую аснову заклаў Закон аб садзейнічанні нацыянальнаму адзінству і прымірэнню 1995 года⁵³, які заснаваў Камісію па праўдзе і прымірэнні⁵⁴ і падрабязна апісаў яе тры апорныя структуры: Камітэт па парушэннях правоў чалавека, Камітэт па амністыі і Камітэт па рэпарацыях і рэабілітацыі. Мандат быў сфармуляваны проста і смела: устанавіць максімальна поўную карціну «грубых парушэнняў правоў чалавека» за перыяд канфлікту, даць ахвярам голас, прапанаваць дзяржаўныя меры рэпарацыяў і прадастаўляць амністыю асобным выканаўцам пры выкананні жорсткіх умоваў.

Камісія працавала ў публічнай логіцы: адкрытыя слуханні, трансляцыі па тэлебачанні і радыё, права ахвяраў расказваць свае гісторыі і магчымасць заяўнікаў прасіць амністыю ў абмен на «поўнае раскрыццё» палітычна матываваных дзеянняў. Гэты фармат паступова стаў новай мовай размовы аб мінулым, дзе суд не падмяняўся публічнай тэрапіяй, але ўбудоваўся ў шырэйшы механізм прызнання і дакументавання. Раздзелы выніковай Справаздачы Камісіі⁵⁵ фіксуюць крытэрыі палітычнай матывацыі, стандарты ўстанаўлення ісціны і межы амністыі, а таксама высновы аб прыродзе гвалту і ролі інстытутаў у апартэідзе.

Рэпарацыйная палітыка была выбудавана як спалучэнне сімвалічнага і матэрыяльнага прызнання. Камісія рэкамендавала разавыя і доўгатэрміновыя выплаты ахвярам, меры рэабілітацыі, увекавечанне памяці і рэформы інстытутаў. Урад прыняў частку прапановы, але не ўсё, што з пачатку 2000-х гадоў сістэмна крытыкуецца праваабаронцамі як «няпоўная імплементацыя» рэпарацыйных рэкамендацыяў і недастатковае замацаванне доўгачасовых гарантыяў непаўтору. Гэты зазор паміж рэкамендацыямі і рэалізацыяй стаў адной з цэнтральных тэмаў пост-камісійнага парадку дня.

Асобная, менш прыкметная шырокая публіцы, але важная частка спадчыны Камісіі — судовае «давядзенне да канца» таго, што не падпала пад амністыю. Для гэтага ў сістэме пракуратуры была створана спецыялізаваная вертыкаль — Priority Crimes Litigation Unit⁵⁶, якая каардынуе

⁵³Promotion of National Unity and Reconciliation Act 34 of 1995. URL: <https://www.gov.za/documents/promotion-national-unity-and-reconciliation-act>

⁵⁴Truth and Reconciliation Commission of South Africa. URL: <https://www.justice.gov.za/trc/index.html>

⁵⁵Truth and Reconciliation Commission of South Africa, Final Report. URL: <https://www.justice.gov.za/trc/report/>

⁵⁶Priority Crimes Litigation Unit. URL: <https://www.npa.gov.za/priority-crimes-litigation-unit>

раследаванне і пераслед справаў, якія вынікаюць з матэрыялаў Камісіі. Праз гады гэтая праца перажыла новы імпульс. Нацыянальная пракуратура заявіла аб папаўненні прабелаў і аднаўленні прыярытэтных раследаванняў па шэрагу эпیزодаў гвалту часоў апартэіду. У 2025 годзе прэзідэнт распарадзіўся правесці судовое раследаванне магчымых умяшанняў, якія маглі тармазіць такія пераследы ў папярэднія гады, што зноў вывела нявырашаныя справы пераходнага правасуддзя на першы план публічнага парадку дня.

Нарэшце, важным вынікам стала стварэнне публічнага масіву дакументаў — ад шматтомнай Справаздачы Камісіі да спецыялізаваных лічбавых збораў і тэматычных даведнікаў. Гэты масіў працягвае жыць у адукацыі, журналістыцы і судовай практыцы, забяспечваючы доўгую цыркуляцыю ведаў аб механізмах апартэіду і аб чалавечых гісторыях, якія прагучалі на слуханнях.⁵⁷ Тым самым паўднёваафрыканская мадэль паказала, як прававы дызайн, публічнасць працэдуры і інстытуцыйная пераемнасць ствараюць доўгатэрміновую інфраструктуру памяці, у якой архіў, рэпарацыі і крымінальны пераслед застаюцца ўзаемазвязанымі.

Досвед фарміравання інстытутаў памяці і іх кіруючых органаў

Міжнародны досвед паказвае, што інстытуты памяці звычайна выводзяцца з агульнага шэрагу навуковых ці архіўных устаноў і атрымліваюць адмысловы публічна-прававы статус.

У Польшчы Інстытут нацыянальнай памяці створаны асобным законам як публічна-прававая дзяржаўная ўстанова з уласным бюджэтам і моцнымі гарантыямі незалежнасці яго кіраўніка ад органаў дзяржаўнай улады. Унутры Інстытута дзейнічае Галоўная камісія па раследаванні злачынстваў супраць польскага народа, якая выконвае функцыі органа папярэдняга раследавання. Кіраўніцтва Інстытутам будзеца вакол Прэзідэнта Інстытута і Рады Інстытута. Прэзідэнт прызначаецца і вызваляецца Соймам са згоды Сената па прадстаўленні Рады Інстытута. Тэрмін паўнамоцтваў Прэзідэнта Інстытута складае пяць гадоў, дапускаецца не больш за два тэрміны запар. Рада складаецца з дзевяці членаў, якіх дэлегуюць Прэзідэнт Рэспублікі, Сойм і Сенат. Рада задае стратэгічныя арыенціры і кантралюе выкананне закону. Такім чынам, у польскай мадэлі злучаны персанальная адказнасць кіраўніка і калегіяльная падтрымка з боку прадстаўнічага органа.

Славацкі Інстытут памяці нацыі таксама заснаваны спецыяльным законам і мае статус самастойнай публічнай установы, якая адказвае за захоўванне і раскрыццё архіваў спецслужбаў, даследчую працу і адукацыйныя праграмы. Кіруючы орган — Рада дырэктараў з дзевяці членаў. Пецярых чальцоў Рады дырэктараў абірае парламент (Нацыянальная рада),

⁵⁷Truth and Justice: Unfinished Business y South Africa. URL: <https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/06/afr530012003en.pdf>

дваіх прызначае прэзідэнт, яшчэ дваіх — урад. Тэрмін паўнамоцтваў чальцоў Рады шэсць гадоў. Функцыі знешняга кантролю выконвае Назіральная рада з трох чальцоў, дваіх з якіх абірае парламент, аднаго — міністр юстыцыі. Такое размеркаванне паўнамоцтваў паміж парламентам, прэзідэнтам і ўрадам пры фіксаваных тэрмінах стварае сістэму ўзаемнага стрымлівання пры фармаванні кіраўніцтва.

У Венгрыі інстытутам памяці выступае Камітэт нацыянальнай памяці, створаны законам як незалежны публічны орган, падсправаздачны парламенту. Камітэт складаецца з пяці сябраў, уключаючы старшыню і намесніка. Старшыня і два члены абіраюцца Нацыянальнай асамблеяй пасля разгляду іх кандыдатур профільнай парламенцкай камісіяй па навуцы і даследаванням. Астатнія члены прызначаюцца прэзідэнтам Венгерскай акадэміі навук і міністрам юстыцыі. Тэрмін паўнамоцтваў для ўсіх чальцоў і старшыні складае дзевяць гадоў з магчымасцю аднаго перавыбрання. Доўгі, але абмежаваны тэрмін мандата і ўдзел як парламента, так і акадэмічных структур падкрэсліваюць незалежны і экспертны характар органа.

Румынская Нацыянальная рада па вывучэнні архіваў Секурытаце (CNSAS) аформленая як аўтаномны публічны орган пад парламенцкім кантролем. Кіруючы орган — Калегія з адзінаццаці чальцоў з шасцігадовым мандатам. Дзевяць чальцоў прызначаюцца парламенцкімі фракцыямі прапарцыйна іх прадстаўніцтвы ў парламенце, яшчэ два — прэзідэнтам і прэм'ер-міністрам з ліку прадстаўнікоў грамадзянскай супольнасці пасля кансультацый з грамадскімі арганізацыямі. Членам Калегіі забаронена быць у палітычных партыях на працягу ўсяго тэрміну паўнамоцтваў. Былыя супрацоўнікі Секурытаце і асобы, якія маюць дачыненне да злачынстваў, не могуць працаваць у Савеце. Гэтыя абмежаванні дапаўняюць базавы публічна-прававы статут CNSAS і зніжае рызыку канфлікту інтарэсаў.

Чэшскі Інстытут даследавання таталітарных рэжымаў (ÚSTR) таксама заснаваны спецыяльным законам і дзейнічае як публічная ўстанова з уласным бюджэтам і даследча-архіўным мандатам. Вышэйшым органам Інстытута з'яўляецца Рада з сямі членаў, якія выбіраюцца Сенатам Парламента Чэхіі тэрмінам на пяць гадоў. Рада вызначае стратэгію, зацвярджае план работы і назначае дырэктара, які адказвае за паўсядзённую дзейнасць, персанал і бюджэт. Такім чынам, адказнасць за фармаванне кіруючага органа сканцэнтравана ў верхняй палаце парламента, што падкрэслівае парламенцкі характар кантролю і дыстанцыю ад урада.

У Літве ключавым актарам з'яўляецца Цэнтр даследавання генацыду і супраціву жыхароў Літвы. Яго задачы, прававы статус і арганізацыя работы замацаваны асобным законам. Дырэктар Цэнтра прызначаецца прэм'ер-міністрам і зацвярджаецца Соймам. У 2024 годзе закон быў абноўлены і пры Цэнтры створаны дадатковы калегіяльны орган — Рада з адзінаццаці членаў з пяцігадовым тэрмінам паўнамоцтваў. Склад Рады фарміруецца змешана: частку членаў дэлегуюць універсітэты праз Канферэнцыю рэктараў, частку — парламенцкія структуры, яшчэ частку — прафесійныя і мемарыяльныя арганізацыі. Такая мадэль злучае

прызначэнне дырэктара органамі выканаўчай улады з калегіяльнай экспертызай і ўдзелам навуковай і грамадзянскай супольнасцяў.

Нямецкі Інстытут сучаснай гісторыі (IfZ) дзейнічае як навукова-даследчы інстытут у складзе аб'яднання Лейбніца. Ён фінансуецца федэрацыяй і землямі і мае статут фонду публічнага права. Упраўленне будуецца на двух узроўнях. Апякунская рада уключае прадстаўнікоў федэральнага ўрада і шэрагу зямель. Яго члены прызначаюцца адпаведнымі міністэрствамі і Канферэнцыяй міністраў адукацыі. Апякунская рада адказвае за ключавыя кадравыя рашэнні і зацвярджае асноўныя напрамкі работы. Навукова-кансультатыўная рада складаецца з вонкавых даследнікаў, якіх прызначае Апякунская рада. Навукова-кансультатыўная рада ацэньвае якасць даследаванняў і дапамагае задаваць навуковыя прыярытэты. Такая канструкцыя спалучае дзяржаўны кантроль за выкарыстаннем сродкаў і акадэмічную аўтаномію.

Украінскі інстытут нацыянальнай памяці мае статус цэнтральнага органа выканаўчай улады са спецыяльнай кампетэнцыяй у сферы дзяржаўнай палітыкі памяці. Інстытут узначальвае Старшыня, якога прызначае і вызваляе Кабінет Міністраў па прадстаўленні прэм'ер-міністра на аснове прапановы профільнага міністра. У Старшыні ёсць некалькі намеснікаў, якія таксама назначаюцца ўрадам па правілах дзяржаўнай службы. Кіраўніцтва Інстытута ўбудавана ў агульную сістэму выканаўчай улады. У Інстытуце няма асобнай назіральнай рады, а палітычны і адміністрацыйны кантроль ажыццяўляе Кабінет Міністраў.

У Іспаніі цэнтральным архіўна-мемарыяльным актэрам з'яўляецца Цэнтр дакументальнай спадчыны гістарычнай памяці ў Саламанцы. Дырэктар Цэнтра прызначаецца міністрам культуры па прапанове генеральнага дырэктара па кнігах, архівах і бібліятэках. Кіруючым органам выступае Апякунская рада, у які ўваходзяць міністр культуры як прэзідэнт, прадстаўнік урада рэгіёна Кастылія і Леон, мэр Саламанкі, рэктар універсітэта, прадстаўнікі цэнтральнай архіўнай адміністрацыі, а таксама да дзесяці прызначаных экспертаў у галіне архіваў і гістарычных даследаванняў. Структура і парадак работы Цэнтра ўстанаўліваюцца каралеўскім указам. Такая схема спалучае адміністрацыйнае падпарадкаванне міністэрству з удзелам у кіраванні Цэнтрам мясцовых уладаў, акадэміі і прафесійнай супольнасці.

У выніку бачна, што інстытуты памяці ў розных краінах займаюць прамежкавае становішча паміж класічнымі архівамі, навуковымі ўстановамі і органамі публічнай улады. Іх статус замацоўваецца ў спецыяльных законах або актах аб публічных фондах і можа вар'іравацца ад незалежнага органа дзяржаўнай улады да даследчага інстытута ў акадэмічнай сетцы або спецыялізаванага архіўнага цэнтра. Кіруючыя органы будуцца як спалучэнне аднаасобнага кіраўніка і калегіяльных структураў — радаў, калегіяў, апякунскіх і навукова-кансультатыўных радаў. Працэдуры прызначэння звычайна адкрыты для некалькіх суб'ектаў: парламентаў, урадаў, прэзідэнтаў, акадэмічных устаноў і, у асобных выпадках, грамадзянскай супольнасці. Тэрміны паўнамоцтваў, як правіла, фіксаваныя і адносна працяглыя, нярэдка не супадаюць з выбарчымі цыкламі, а да сяброў кіруючых органаў прад'яўляюцца патрабаванні

палітычнай нейтральнасці і адсутнасці сувязі з рэпрэсіўнымі структурамі. Усё гэта фармуе аснову незалежнасці і ўстойлівасці інстытутаў памяці і даверу да іх рашэнняў.

Асноўныя высновы і рэкамендацыі

Супастаўленне розных мадэляў паказвае простае правіла: інстытут памяці працуе ўстойліва тады, калі яго мандат сапраўды акрэслены ў законе, статут абаронены ад бягучай палітыкі, а працэдуры доступу да звестак зразумелыя грамадзянам. У такой канструкцыі права грамадства на доступ да інфармацыі аб парушэннях набывае практычнае змест: хто і як прымае заявы, дзе шукаць дакументы, якім чынам абараняюцца персанальныя даныя асобаў, чые звесткі падлягаюць ахове, і як вынікі працы становяцца часткай грамадскіх ведаў. Таму ўстойлівасць такой сістэмы трымаецца на пяці апорах: незалежным мандаце, адкрытых архівах, зразумелай справаздачнасці, стабільным фінансаванні і пастаянным пераводзе вынікаў у грамадскія веды — праз адукацыю, мемарыяльныя пляцоўкі і публічныя камунікацыі.

Прыярытэтам ва ўсіх разгледжаных юрысдыкцыях становіцца прэзюмпцыя адкрытасці архіваў палітычнай паліцыі пры кропках і правяраемых абмежаваннях дзеля абароны трэціх асобаў. Калі да гэтага дадаюцца электронныя даведнікі, чытальныя залы і магчымасць аператыўна атрымліваць копіі, размова пра мінулае перастае быць абстракцыяй і абапіраецца на дакументы, фатаграфіі і канкрэтныя чалавечыя гісторыі. Такая бачнасць крыніц не толькі ўмацоўвае давер, але і змяншае рызыку маніпуляцыяў: архіў становіцца месцам праверкі фактаў, а не прадметам чутак.

Досвед паказвае, што ўстанаўленне фактаў парушэнняў павінна быць звязана з правасуддзем. Там, дзе побач з архівам дзейнічае следчае звяно або наладжаны канал узаемадзеяння з пракуратурай, факты атрымліваюць прававыя наступствы: перадаюцца матэрыялы па справах аб злачынствах супраць чалавечнасці, даводзяцца да суда эпізоды, якія не падпалі пад амністыю, ухіляюцца «белыя плямы» ў расследаваннях мінулых гадоў. Такі звязак патрабуе спецыялізаванай кампетэнцыі ў органах правапарадку і ясных рэгламентаў абмену, каб не змешваць адзнаку гісторыкаў і юрыдычную кваліфікацыю, але і не разрываць паміж імі сувязь.

Ва ўсіх падыходах у цэнтры ўвагі — пацярпелыя, а іх досвед і патрэбы задаюць прыярытэты працы інстытутаў памяці. Публічныя слуханні, права даць пасведчанне, паважлівае абыходжанне з траўмай, сімвалічныя і матэрыяльныя формы кампенсацыі — усё гэта фарміруе легітымнасць інстытутаў памяці і прадухіляе другасную траўматызацыю. Міжнародныя дапаможнікі падкрэсліваюць, што праграмы рэпарацый і меры непаўторнасці — не факультатыўны дадатак, а неад'емная частка пераходнай справядлівасці і «архітэктуры памяці».

Паралельна з прававымі механізмамі павінны працаваць пляцоўкі публічнай гісторыі — музеі, мемарыялы, адукацыйныя цэнтры, акадэмічныя інстытуты. Калі архіўная «глыбіня» падмацавана экспазіцыямі, школьнымі матэрыяламі, лічбавымі калекцыямі і публічнымі лекцыямі, веданне пачынае цыркуляваць у грамадстве, а не замыкаецца ў прафесійнай супольнасці. Такая праца са складанымі тэмамі і іх прадстаўленне ў даступных формах без спрашчэння зместу – тое, што забяспечвае доўгачасовы эфект і зніжае ўразлівасць памяці да палітычных цыклаў.

Асобнай увагі патрабуе інстытуцыйная незалежнасць і падсправаздачнасць інстытута. Калегіяльныя органы нагляду, размеркаваныя паўнамоцтвы па прызначэнні кіраўніцтва, штогадовая справаздачнасць парламенту, празрыстыя бюджэты і знешняя экспертыза ключавых рашэнняў — гэтыя сумныя кіраўнічыя дэталі і робяць магчымай доўгую працу з мінулым без «арэляў» палітызацыі. Там, дзе такія засцерагальнікі аслаблены, расце рызыка як выбарчага раскрыцця, так і замарожвання нязручных тэмаў, а давер да інстытута падае хутчэй, чым паспявае абнаўляцца нарматыўная база.

Нарэшце, тэхналогіі і стандарты павінны быць убудаваны ў дызайн з першага дня. Размова не толькі пра лічбавыя копіі і пошукавыя рэестры, але і пра стандарты ананімізацыі, аблічбоўкі і доўгачасовага захоўвання, пра маршруты запытаў паміж архівамі, следчымі падраздзяленнямі, амбудсманамі ахвяраў і адукацыйнымі платформамі. Міжнародная практыка паказвае, што менавіта скразныя працэсы — ад прыёму заявы да публікацыі выніковай справаздачы і запуску адукацыйнага курса — ствараюць эфект маштабу і ператвараюць асобныя праекты ў адзіную эксістэму памяці.

У суме гэтыя назіранні складаюцца ў практычную рэкамендацыю: будаваць інстытут памяці як цэнтр некалькіх напрамкаў — архіва з прэзумпцыяй адкрытасці, даследчай і адукацыйнай працы, працэдураў узаемадзеяння з правасуддзем і ўстойлівых механізмаў прызнання і кампенсацыі шкоды. Такі цэнтр не капіруе адну замежную мадэль, а абапіраецца на агульны падыход: павага да ахвяраў, прафесійныя стандарты і надзейныя арганізацыйныя рашэнні, празрыстыя правілы. Тады памяць перастае быць толькі прадметам спрэчак пра мінулае і становіцца часткай працы прававой дзяржавы, заснаванай на адкрытых і правяраемых працэдурах.

ГЛАВА 3. ЧАМУ БЕЛАРУСКАМУ ГРАМАДСТВУ ПАТРЭБНЫ ІНСТЫТУТ ПАМЯЦІ

Памяць — гэта не толькі пра мінулае, але і пра якасць будучыні. Беларусь перажыла тры звязаныя перыяды гвалту: 1) савецкі таталітарызм з яго пазасудовымі расправамі, дэпартацыямі і сістэмнымі ліквідацыямі культурных інстытутаў і практык, 2) у прамежку быў перыяд нацысцкай акупацыі падчас другой сусветнай вайны, а затым — 3) аўтарытарызм постсавецкага тыпу і успадкаванасць мадэлі. Інстытут нацыянальнай памяці павінен разарваць гэтую паслядоўнасць: устанавіць факты грубых парушэнняў, дакументаваць абставіны пераследу, аднавіць імёны і біяграфіі пацярпелых і забяспечыць доступ да крыніц. Яго задача — не фармаваць адзіную інтэрпрэтацыю гісторыі, а стварыць умовы, пры якіх розныя групы грамадства могуць прызнаваць досвед адно аднаго, абапірацца на правяраныя даныя і весці дыялог на аснове павагі і чалавечай агульнасці.⁵⁸

Савецкі перыяд беларускай гісторыі

Савецкае кіраванне стала для беларускага грамадства часам сістэматычнага гвалту: ад пазасудовых пакаранняў смерцю і дэпартацыяў да масавага падаўлення культуры, веры і прыватнага жыцця. Паміж рэвалюцыяй 1917 года і смерцю Сталіна ў 1953-м, паводле няпоўных ацэнак, ахвярамі палітычных рэпрэсіяў у Беларусі сталі сотні тысячаў чалавек. Даследаванні называюць вілку ад прыкладна 600 тысячаў да звыш 1,4 мільёна пацярпелых, з якіх каля 250 тысячаў праходзілі па прысудах «двоек», «троек» і спецкамісіяў альбо былі пакараныя без суда.⁵⁹ Гэтыя разыходжанні адлюстроўваюць галоўную праблему — закрытасць архіваў КДБ у Беларусі, якая да гэтага часу перашкаджае дакладнаму ўліку злачынстваў і імёнаў ахвяраў.

Пікам стаў Вялікі тэрор 1937–1938 гадоў.⁶⁰ У ноч на 30 кастрычніка 1937-га — «Ноч расстраляных паэтаў» — чэкісты расстралялі больш за сто вядучых прадстаўнікоў беларускай культуры і кіравання, а ў наступныя месяцы машына тэрору знішчала людзей тысячамі. З

⁵⁸Farida Shaheed, Report of Special Rapporteur ў раёне глядачоў. URL: <https://www.refworld.org/reference/themreport/unhrc/2014/en/59470>

⁵⁹Soviet repressions in Belarus. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Soviet_repressions_in_Belarus

⁶⁰Вялікі тэрор і Беларусь: нішчылі цэлымі сёламі. URL: <https://argumentua.com/stati/bolshoi-terror-i-belarus-istrebyali-tselymi-derevnyami>

сакавіка 1937 года па 22 траўня 1938 года (444 дні) у Беларусі было рэпрэсавана каля 100 тысячаў чалавек (у сярэднім за ноч арыштоўвалі 230 чалавек).⁶¹

Сімвалам камуністычнага тэрору стала ўрочышча Курапаты на ўскраіне Мінска — месца масавых расстрэлаў НКУС у 1937–1941 гадах. Дакладная лічба ахвяраў застаецца прадметам навуковай дыскусіі: афіцыйныя адзнакі розных гадоў і даследчыя працы даюць дыяпазон ад «не менш за 30 тысячаў» да «сот тысячаў» забітых.⁶² Сам роскід — следства наўмыснай сакрэтнасці і знішчэнні слядоў. У 2004 годзе Курапаты былі ўключаны ў рэестр аб'ектаў культурнай спадчыны як месца знішчэння ахвяраў палітычных рэпрэсіяў.

Асобнай увагі патрабуе перыяд другой сусветнай вайны. Нягледзячы на вялізныя чалавечыя страты і разбурэнні, поўная карціна падзеяў у БССР да гэтага часу не створана. Шэраг складаных тэмаў — злачынствы асобных падраздзяленняў савецкай арміі супраць грамадзянскага насельніцтва, парушэнні з боку савецкіх партызанаў, выпадкі прымусовай мабілізацыі, дзеянні акупацыйных адміністрацыяў, а таксама лёсы людзей, якія апынуліся паміж некалькімі рэжымамі, доўгі час заставаліся па-за публічным разглядам або інтэрпрэтаваліся праз вузкія ідэялагічныя схемы. Гісторыя калабарацыянізму, прымусу, супраціву і паўсядзённага выжывання патрабавала б крыніцазнаўчага аналізу, аднак савецкая цэнзура і абмежаваны доступ да фондаў КДБ і ваенных архіваў зрабілі такую працу немагчымай. У выніку грамадства атрымала ў спадчыну фрагментарныя веды аб вайне, у якім не адлюстраваны ні складанасць чалавечых выбараў, ні поўны спектр парушэнняў правоў грамадзянскага насельніцтва.

Пасля другой сусветнай вайны рэпрэсіі працягнуліся ў логіцы «зачыстак» і татальнай лаяльнасці: крымінальныя справы за «антысавецкую агітацыю», спецпасяленні для «ворагаў народа», пераслед падполля і дэпартацыі «нядобранадзейных» сем'яў. Пад удар трапляла і рэлігійнае жыццё — ад закрыцця храмаў да пераследу святароў, а таксама беларуская гуманітарная інтэлігенцыя, у якой адбіралі мову і памяць праз цэнзуру, ідэалагічны кантроль і перапісанне гісторыі. Калі ўлічыць, што перад Другой сусветнай вайной у БССР пражывала каля 5 мільёнаў чалавек, то атрымліваецца, што савецкая ўлада рэпрэсавала кожнага дзясятага жыхара на яе тэрыторыі. Больш за тое, у 1930-я гады было знішчана каля 90% беларускай інтэлігенцыі.⁶³

Савецкая культура сакрэтнасці таксама разбурала правы чалавека. Трагедыю Чарнобыля 1986 года, калі на Беларусь, паводле ацэнак, прыпала каля 35% радыеактыўных ападкаў, улады сустрэлі замоўчваннем і запозненай эвакуацыяй. Пасля аварыі на ЧАЭС на прыкладна 66% тэрыторыі краіны ўзроўні забруджвання глебы цэзіем-137 перавышалі дапушчальныя

⁶¹ Ноч расстраляных паэта. URL: https://be-tarask.wikipedia.org/wiki/Чорная_ноч

⁶² Kurapaty. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Kurapaty>

⁶³ Савецкія рэпрэсіі ў Беларусі. URL: https://be-tarask.wikipedia.org/wiki/Савецкія_рэпрэсіі_ў_Беларусі

нормы.⁶⁴ Праз дзесяцігоддзі забруджаныя землі і падарванае здароўе цэлых рэгіёнаў застаюцца наглядным доказам таго, як скрытнасць і адсутнасць падсправаздачнасці ператвараюць права на інфармацыю і на здароўе ў пустую дэкларацыю.

Менавіта таму савецкі перыяд — не «закрытая старонка», а незавершаная пазва справядлівасці. Права на ісціну — індывідуальнае і калектыўнае — патрабуе ўсталяваць факты, назваць адказных, аднавіць імёны і вярнуць годнасць. Гэта не жэст добрай волі, а прызнаны міжнароднымі стандартамі элемент прававой абароны ахвяраў і гарантыя непаўтору. Для беларускага грамадства гэта азначае: адкрыць архівы, стварыць незалежны механізм высвятлення ісціны, упарадкаваць месцы памяці і інтэграваць правераную інфармацыю ў адукацыю. Так права «ведаць, што адбылося» становіцца мастом паміж мінулым і бяспечнай будучыняй.

Перыяд аўтарытарнага рэжыму А. Лукашэнка

Аўтарытарнае кіраванне ў Беларусі з самага пачатку кіравання А. Лукашэнкі выбудоўвалася як сістэма маштабных парушэнняў правоў чалавека. Ужо ў 1999–2000 гадах бясследна зніклі былы міністр унутраных справаў Юры Захаранка (7 траўня 1999), былы віцэ-спікер Вярхоўнага Савета Віктар Ганчар і прадпрымальнік Анатоль Красоўскі (16 верасня 1999), а таксама журналіст Зміцер Завадскі (7 ліпеня 2000)⁶⁵ — злачынствы, да якіх, па даных раследванняў, маглі мець дачыненне так званыя «эскадроны смерці»⁶⁶. Парламенцкая асамблея Рады Еўропы ў 2004 годзе канстатавала зрыў афіцыйных раследванняў і ўказала на неабходнасць праверкі магчымага дачынення высокапастаўленых службовых асобаў і спецыяльных падраздзяленняў да гэтых «знікненняў», што стала раннім сведчаннем дзяржаўнай беспакаранасці.⁶⁷

Пасля кожных выбараў і рэферэндумаў ішлі масавыя затрыманні і крымінальныя справы. На прэзідэнцкіх выбарах 19 снежня 2010 года сілавікі разагналі пратэст у Мінску, затрымаўшы звыш 700 чалавек, у тым ліку кандыдатаў у прэзідэнты. Міжнародныя назіральнікі зафіксавалі збіццё і палітычна матываваныя пераследы.⁶⁸ Гэтая паўтаральная мадэль — кіраваныя

⁶⁴Наступствы чарнобыльскай катастрофы для Беларусі. URL:

<https://chernobyl.mchs.gov.by/informatsionnyy-tsentr/posledstviya-chernobylskoy-katastrofy-dlya-belarusi/>

⁶⁵Знікненні людзей у Беларусі. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Знікненні_людзей_у_Беларусі

⁶⁶«Я зразумеў, што іх будуць забіваць». Што раскажаў баец беларускага САХР у швейцарскім судзе. URL:

<https://www.bbc.com/russian/articles/cw48rpkj87o>

⁶⁷ПАРЭ, Disappeared persons in Belarus (даклад Х. Пургурызіца), 2004. URL: <https://pace.coe.int/en/files/10456>

⁶⁸Belarus, [2010 Country Reports on Human Rights Practices](#). URL:

<https://2009-2017.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/2010/eur/154414.htm?safe=1>

кампаніі галасавання, ціск на апазіцыю і наступныя сілавыя «зачысткі» — стала падмуркам для больш маштабнай хвалі рэпрэсіяў пасля 2020 года.

За пяць гадоў пасля жніўня 2020-га рэпрэсіі набылі масавы і сістэмны характар. Праваабарончы цэнтр «Вясна» задакументаваў звыш 100 000 фактаў пераследу — ад ператрусаў, затрыманняў і допытаў да крымінальных справаў, катаванняў і бесчалавечнага абыходжання. Колькасць палітвязняў вырасла ў 47 разоў — з 25 да 1 187 чалавек. Усяго з 2020 года па жнівень 2025 года статус палітвязня атрымалі 4064 чалавекі, з іх 776 — жанчыны. Не менш за 8532 чалавек сталі фігурантамі крымінальных справаў, пры гэтым вынесена не менш за 7299 палітычна матываваных прысудаў. Асобна за ўдзел у мірных акцыях па «пратэстных» артыкулах асуджаныя як мінімум 3 673 чалавекі. Восем палітвязняў памерлі ў зняволенні. За ўвесь перыяд не ўзбуджана ніводнай крымінальнай справы па фактах катаванняў і смерцяў пратэстуючых і вязняў.⁶⁹

Улады выкарыстоўваюць і новыя інструменты ціску. Расце практыка завочных прыгавораў (180 выпадкаў) над тымі, хто знаходзіцца за межамі Беларусі. Не менш за 60 палітвязняў былі вызваленыя і неадкладна дэпартаваныя ў Літву, шмат каго без якіх-небудзь дакументаў і без іншага грамадзянства.⁷⁰

Сістэма паслядоўна знішчала незалежныя інстытуты грамадства. З 2020 года ўлады прымуова ліквідавалі больш за 1800 арганізацыяў грамадзянскай супольнасці.⁷¹ Дадатковым рычагом стала кляйменне ініцыятыў як «экстрэмісцкіх фарміраванняў»: да канца 2024 года дзяржорганы прызналі 257 суб'ектаў «экстрэмісцкімі», прычым толькі за 2024 год — 89 новых рашэнняў.⁷² Беларусь застаецца адной з найбуйнейшых турмаў для журналістаў у Еўропе і ўвайшла ў топ-3 краінаў па колькасці зняволеных журналістаў.⁷³

Да 2024-2025 гадоў міжнародныя механізмы ацанілі сітуацыю як «шырокія і сістэматычныя напады на грамадзянскае насельніцтва», якія дасягаюць парога злачынстваў супраць

⁶⁹Пяць гадоў рэпрэсіяў у Беларусі. URL: <https://spring96.org/be/news/118453>

⁷⁰Беларускія палітвязні дэпартаваны ў Літву без пашпартоў. URL: <https://tsikhanouskaya.org/be/news/belaruskie-politzaklyuchennye-deportirovany-v-litvu-bez-pasportov.html>

⁷¹Папярэджанне незалежнай NGOs continues in Belarus. URL: <https://racyja.com/en/politics/the-destruction-of-independent-ngos-continues-in-belarus/>

⁷²У 2024, 89 «extremist formations» былі recognized, including media, theater troupe, and public organizations. URL: <https://spring96.org/en/news/117124>

⁷³Паляванне на медыя: Беларусь увайшла ў топ-3 краін па колькасці зняволеных журналістаў. URL: <https://planbmedia.io/down/ohota-na-media-belarus-voshla-v-top-3-stran-po-chislu-zaklyuchennyh-zhurnalistov.html>

чалавечнасці: катаванні, незаконныя пазбаўленні волі, пераслед па палітычных матывах, гендэрна-спецыфічнае насіллі, прымус да эміграцыі і пазбаўленне правоў.⁷⁴

Новы даклад Групы незалежных экспертаў пры Радзе ААН па правах чалавека фіксуе⁷⁵, што з 1 траўня 2020 года ў Беларусі здзяйсняліся злачынствы супраць чалавечнасці ў выглядзе палітычнага пераследу і ўзяцця пад варту, прычым рэпрэсіі насілі шырокамаштабны і сістэмны характар, каардынаваліся на высокім узроўні і суправаджаліся нежаданнем дзяржавы раследаваць катаванні, адвольныя затрыманні і іншыя грубыя парушэнні. Доклад падкрэслівае абсалютны кантроль прэзідэнта над сілавымі і судовымі інстытутамі, цэнтралізаванае прымяненне сілы супраць мірных пратэстаў і наступную практыку адмоваў ва ўзбуджэнні справаў па заявах ахвяраў, што замацоўвае рэжым беспакаранасці.

Асобны раздзел даклада прысвечаны праву беларусаў на ўсталяванне ісціны, справядлівыя сродкі прававой абароны, пакрыццё шкоды і гарантыю непаўтору, прычым «права ведаць» разумеецца і як індывідуальнае, і як грамадскае — грамадства павінна атрымаць поўную, афіцыйна пацверджаную карціну парушэнняў, іх прычын і выканаўцаў.

Менавіта таму перыяд праўлення Лукашэнкі патрабуе інстытуцыйнага асэнсавання права на ўстанаўленне фактаў. Для беларускага грамадства гэта азначае: поўнае і незалежнае дакументаванне парушэнняў, цэнтралізаваны ўлік ахвяраў і адкрыты доступ да матэрыялаў следстваў і судовай статыстыкі, доўгачасовае архіваванае сведчанняў, верыфікацыю даных пра пацярпелых ад парушэнняў правоў чалавека, празрыстую інфармацыю пра ліквідацыю арганізацыяў грамадзянскай супольнасці і пра ўключэнні людзей у так званыя «экстрэмісцкія» спісы. Права на ўсталяванне фактаў — неабходная ўмова справядлівасці і гарантыя непаўтору.

Асэнсаванне перажытага гвалту — не даніна мінуламу, а ўмова бяспекі ў будучыні. Без афіцыйна прызнаных фактаў аб рэпрэсіях, без імянных спісаў і апісаных механізмаў злачынстваў грамадства асуджанае на паўтарэнне цыклаў страху і хлусні. Інстытут нацыянальнай памяці павінен стаць цэнтрам прыцягнення для архіваў, хабаў для аблічбоўкі і доўгага захоўвання, месцаў, дзе выбудоўваюцца метадыкі ідэнтыфікацыі ахвяраў, ствараюцца карты месцаў памяці, рыхтуюцца экспертныя заключэнні для судаў і міжнародных органаў. Яго задача — спалучыць навуковую добрасумленнасць з павагай да чалавечай годнасці: забяспечыць доступ да дакументаў, абараніць сведкаў, падрыхтаваць настаўнікаў, падтрымаць журналістаў і музейных работнікаў і вярнуць у грамадскую прастору веды, заснаваныя на крыніцах, якія правяраюцца.

⁷⁴Група незалежных экспертаў ААН па Беларусі прэзентавала свой першы даклад. URL: <https://news.un.org/be/story/2025/02/1461351>

⁷⁵Устараненне прабелаў у сферы прыцягнення да адказнасці за парушэнні правоў чалавека і звязаныя з імі злачынствы ў Беларусі. Доклад Групы незалежных экспертаў па становішчы ў галіне правоў чалавека ў Беларусі A/HRC/60/CRP.1. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/ohchrbelarus/a-hrc-60-crp-1-russian-version.pdf>

Такое інстытуцыйнае рашэнне зробіць права на ісціну практыкай: яно дазволіць сем'ям атрымаць адказы, грамадству — калектыўную прастору памяці, а дзяржаве будучай Беларусі — інструменты правасуддзя пераходнага перыяду. У гэтым — сэнс стварэння Інстытута нацыянальнай памяці: ператварыць траўму ва ўрок, справядлівасць — у норму, а памяць — у рэсурс дэмакратычнага развіцця.

ГЛАВА 4. КАНЦЭПТУАЛЬНАЯ МАДЭЛЬ І АРХІТЭКТУРА ІНСТЫТУТА НАЦЫЯНАЛЬнай ПАМЯЦІ БЕЛАРУСІ

Прасцей за ўсё прадставіць будучы Інстытут як публічны сэрвіс, які злучае права на ўстанаўленне фактаў з паўсядзённымі працэдурамі. Яго задача — не толькі захоўваць дакументы, але і ператвараць іх у адказы для людзей, у доказы для правасуддзя і ў веды для грамадства. Адгэтуль выцякае базавая логіка канструкцыі: незалежны мандат, архівы, адкрытыя па агульным правіле, выразныя крытэры доступу і вузкі, прама прадугледжаныя законам пералік падставаў для часовага абмежавання доступу або ананімізацыі персанальных даных. Важнай часткай працы становіцца пастаянны перавод вынікаў у адукацыю, мемарыяльныя практыкі і публічныя камунікацыі. Там, дзе такія элементы замацаваны ў законе і падтрыманы ўстойлівым фінансаваннем і наглядам, памяць перастае залежаць ад палітычных сезонаў і пачынае функцыянаваць як прадказальная дзяржаўная паслуга.

Мандат Інстытута павінен абапірацца на спецыяльны закон і звязаныя з ім нормы аб архіўнай справе, крымінальным працэсе, абароне персанальных даных і іншыя, якія вызначаць яго задачы, паўнамоцтвы і парадак работы. Пры гэтым пры распрацоўцы такой прававой базы важна ўлічваць міжнародныя стандарты ў сферы правоў чалавека. Гэтыя стандарты зыходзяць з таго, што на дзяржаве ляжыць абавязак раследаваць сур'ёзныя парушэнні, захоўваць і раскрываць доказы, забяспечваць удзел пацярпелых і публікаваць істотныя факты, а таксама выкарыстоўваць мемарыяльныя і адукацыйныя меры як адну з формаў пакрыцця і аднаўлення парушаных правоў. У такой логіцы ўстанаўленне і прызнанне фактаў разглядаюцца як частка сродкаў прававой абароны, нараўне з грашовай кампенсацияй і рэабілітацыяй. У сваёй працы Інстытут павінен прытрымлівацца гэтых арыенціраў: беражліва звяртацца з архівамі, не дапускаць утойвання або знішчэння матэрыялаў, выбудоўваць працэдуры доступу, якія зразумелыя грамадзяніну, і рэгулярна даваць справаздачу перад грамадствам аб выніках сваёй дзейнасці.

Архітэктурна Інстытут складаецца вакол пяці напрамкаў, якія працуюць разам і дапаўняюць адзін аднаго.

Першы напрамак — архівы і доступ да дакументаў. Размова ідзе пра мадэрнізацыю ўсёй архіўнай справы і рэгулявання даных, а не толькі пра работу адной установы. Неабходна заканадаўча замацаваць, што дакументы аб рэпрэсіях, гвалтоўных знікненнях і палітычна матываваным пераследзе адносяцца да інфармацыі значнай публічнай цікавасці. Гэта азначае прэзюмпцыю адкрытасці такіх матэрыялаў, дакладна прапісаныя ў законе выключэнні

і зразумелыя правілы ананімізацыі персанальных даных там, дзе гэта сапраўды неабходна. Украінскі досвед паказвае, як можна зняць бар'еры да фондаў ЧК–ОГПУ–НКУС–КДБ: вывесці гэтыя матэрыялы з-пад агульнага рэжыму персанальных даных, усталяваць абавязковыя тэрміны разгляду запытаў і забяспечыць права атрымліваць копіі.

Для Беларусі важна, каб архіўная праца Інстытута была ўбудаваная ў агульны дзяржаўны архіўны фонд. Архіў Інстытута можа афармляцца як спецыялізаваная частка гэтага фонду, звязаная з іншымі архівамі адзінымі стандартамі апісання, аблічбоўкі і захоўвання. Пры гэтым Інстытут атрымлівае права працаваць з арыгіналамі і копіямі дакументаў, ствараць уласныя чытальныя залы, электронныя даведнікі і тэматычныя базы даных, дапамагаць грамадзянам з навігацыяй па фондах і забяспечваць аддалены доступ да матэрыялаў у межах, устаноўленых законам. Такі падыход дазваляе адначасова выконваць прынцып цэласнасці архіўных фондаў і выконваць задачу Інстытута — забяспечыць шырокі, зручны і сучасны доступ да дакументаў аб рэпрэсіях і іншых грубых парушэннях правоў чалавека.

Другі напрамак — даследаванне і адукацыя. Досвед Чэхіі паказвае, што дакументы пачынаюць працаваць на грамадскае разуменне тады, калі навуковыя публікацыі, выставы і мультымедычныя праекты тлумачаць, як на практыцы была наладжана сістэма сачэння і ціску на людзей і як функцыянавалі рэпрэсіўныя органы. На практыцы гэта азначае рэгулярныя зборнікі і часопісы, школьныя і ўніверсітэцкія модулі, перасоўныя экспазіцыі і працу з месцамі памяці, дзе сведчанні і матэрыяльныя крыніцы дапамагаюць тлумачыць складаныя тэмы ў зразумелай форме. У такой мадэлі звесткі пра мінулае становяцца часткай агульных ведаў грамадства і абапіраюцца на правяраныя даныя, а не абмяжоўваюцца абмеркаваннем у вузкаакадэмічным асяроддзі.

Трэці напрамак — узаемадзеянне з правасуддзем. Польскі досвед паказвае, што архіўная, даследчая і адукацыйная праца можа спалучацца з працэсуальнымі функцыямі: спецыялізаваныя падраздзяленні там маюць права ініцыяваць крымінальныя справы аб нацысцкіх і камуністычных злачынствах ці, прынамсі, усталёўваць абставіны і ідэнтыфікаваць ахвяраў. Для Беларусі важны не перанос гэтай мадэлі, а сама логіка звязкі: Інстытут павінен мець права звяртацца ў пракуратуру з уяўленнямі аб узбуджэнні крымінальных справаў і перадаваць матэрыялы, якія паказваюць магчымыя склады злачынстваў. Такая працэдура дазваляе, каб вынікі ягонай працы не заставаліся толькі часткай грамадскай дыскусіі, а станавіліся часткай прававой рэакцыі дзяржавы. Паўднёваафрыканскі досвед таксама падкрэслівае неабходнасць такога пераходу: ад публічнага ўстанаўлення фактаў да іх працэсуальнага разгляду і працы судовай сістэмы. Гэты звязак зніжае рызыку беспакаранасці і ўмацоўвае давер да прававых працэдур.

Чацвёрты напрамак — меры кампенсацыі і мемарыяльная палітыка. Досвед камісіяў па ўстанаўленні фактаў у розных краінах паказвае, што праграмы аднаўлення парушаных правоў эфектыўныя тады, калі яны аб'ядноўваюць як матэрыяльныя, так і сімвалічныя меры і абапіраюцца на вынікі расследаванняў і сабраныя доказы. Для Інстытута гэта азначае ўдзел у

распрацоўцы і рэалізацыі такіх мераў, як публікацыю ўстаноўленых фактаў, праекты па ўвекавечанні, адукацыйныя ініцыятывы і падтрымку сем'яў пацярпелых, забяспечваючы, каб гэтыя крокі адпавядалі міжнародным стандартам і рэкамендацыям ААН. Іспанскі досвед паказвае, што паслядоўнасць дзеянняў — прызнанне парушэнняў і адкрыты доступ да інфармацыі, дзяржаўная адказнасць за пошук і ідэнтыфікацыю зніклых, стварэнне інстытуцыяў памяці на розных узроўнях і пераасэнсаванне спрэчных месцаў — дазваляе ператварыць траўматычную спадчыну ва ўстойлівую і зразумелую публічную практыку.

Пяты напрамак — кадравая добрасумленнасць і механізмы праверкі мінулага. Ва ўмовах пераходу да законнасці і празрыстага дзяржаўнага кіравання важна звязаць права на ўстанаўленне фактаў з патрабаваннямі да публічнай службы. У гэтай логіцы Інстытут можа ўключаць Люстрацыйнае бюро — спецыялізаванае падраздзяленне, якое працуе з самадэкларацыямі асобаў, якія прэтэндуюць на пэўныя дзяржаўныя пасады.⁷⁶ Такая мадэль прымяняецца ў шэрагу краінаў: асобы, якія займаюць або жадаюць займаць пэўныя законам публічныя пазіцыі, падаюць дэкларацыю аб сваёй дзейнасці ў перыяд рэпрэсіўнага рэжыму і аб магчымых сувязях з органамі прымусу.

Незалежна ад таго, які падыход да люстрацыі будзе прыняты — на аснове самадэкларавання або ў больш фармалізаванай працэдуры, — праца такога бюро павінна абапірацца на архівы і правяраныя даныя. Яго задача заключаецца не ў пакаранні, а ў аб'ектыўнай праверцы: супаставіць звесткі заяўніка з дакументамі, сведчаннямі і іншымі крыніцамі, ацаніць паўнату і дакладнасць самадэкларацыі і падрыхтаваць юрыдычна значнае заключэнне для кадравых рашэнняў.

Польскі досвед паказвае, што такое падраздзяленне арганічна ўбудоваецца ў эксістэму Інстытута памяці, таму што разам з архівам і следчымі функцыямі ён нясе адказнасць за верыфікацыю звестак пра мінулае службовых асобаў і люстрацыю. Польскі Інстытут нацыянальнай памяці гістарычна сумяшчае найбуйнейшы архіў, даследчую і адукацыйную працу, паўнамоцтвы ў сферы люстрацыі, што робіць праверку дэкларацыяў не асобнай кампаніяй, а часткай устойлівага публічнага сэрвісу з доступам да крыніцаў і прафесійнымі стандартамі праверкі. У беларускай канструкцыі гэта дадасць да архітэктуры Інстытута яшчэ адзін канал абароны ад паўтарэння злоўжыванняў: на ўваходзе ў сістэму публічнай службы з'явіцца фільтр, які працуе на мове права і дакументаў, а не чутак і палітычных цэтлікаў.

Каб такая сістэма працавала, Інстытуту патрэбная прадуманая арганізацыйная схема. На чале — кіруючы орган з устойлівым да палітычнага ціску статусам і празрыстай працэдурай прызначэння. Яго працу можа дапаўняць грамадская рада, якая забяспечыць зваротную сувязь і сувязь з грамадствам. Важна, каб яго склад адлюстроўваў разнастайнасць досведу — прадстаўнікоў пацярпелых, спецыялістаў па працы з памяццю з розных прафесійных асяроддзяў. Задача такой рады — не рэгуляваць навуковую працу і не падмяняць прыняцце

⁷⁶Канцэпцыя люстрацыі для Беларусі. URL: https://tsikhanouskaya.org/kancepciya_lustracii_ru.pdf

рашэнняў, а даваць кансультацыі, ацэньваць уплыў рашэнняў на людзей і дапамагаць падтрымліваць давер да Інстытута.

На ўзроўні паўсядзённай працы гэтая мадэль павінна раскрывацца праз некалькі ўзаемазвязаных функцый. Архіўная работа ўключае прыём і захоўванне фондаў, аблічбоўку, падрыхтоўку даведнікаў і арганізацыю чытальных залаў. Даследчы накірунак ператварае масіў дакументаў у доказы агляды, тэматычныя даследаванні і публічную гісторыю. Адукацыйныя і мемарыяльныя праграмы выводзяць вынікі гэтай працы ў школы, музеі, медыя і прасторы памяці. Сэрвіс па рабоце з запытамі грамадзянаў забяспечвае лёгкі, хуткі і практычны доступ да інфармацыі. Люстрацыйнае бюро супастаўляе даныя з самадэкларацый для «абароненых пасадаў» з архівамі і іншымі крыніцамі, забяспечвае працэсуальныя гарантыі для дэкларантаў і рыхтуе юрыдычна значныя заключэнні для кадравых рашэнняў, дзейнічаючы ў пастаянным узаемадзеянні з архівістамі і правапрымяняльнікамі. На стыку ўсіх гэтых функцый павінны дзейнічаць ясныя стандарты абароны персанальных даных і вузкія, дакладна абгрунтаваныя выключэнні для сапраўды адчувальных звестак пры прэзумпцыі адкрытасці, якая ляжыць на дзяржаве як абавязак і не можа здымацца агульнымі спасылкамі на сакрэтнасць.

Досвед розных краінаў паказвае простае правіла: калі мандат акрэслены ў законе, архівы па змайчанні адчыненыя, справаздачнасць зразумелая, фінансаванне стабільна, а вынікі працы рэгулярна тлумачацца грамадству проста і зразумелай мовай, інстытут памяці вытрымоўвае змену палітычных цыклаў і застаецца карысным людзям. Менавіта такая архітэктурна патрэбная Беларусі, каб мінулае не кірвала будучыняй, а веды і годнасць сталі яе галоўным рэсурсам.

ГЛАВА 5. МАНДАТ, ПАЎНАМОЦТВЫ І АРГАНІЗАЦЫЯ ІНСТЫТУТА НАЦЫЯНАЛЬНАЙ ПАМЯЦІ БЕЛАРУСІ

Інстытут нацыянальнай памяці Беларусі (далей — ІНПБ) прапануецца стварыць як дзяржаўную ўстанову, якая дзейнічае на падставе спецыяльнага закона і статута, падсправаздачная парламенту і надзеленая асаблівым мандатам у сферы права на ісціну, архіваў і пераходнага правасуддзя.

Інстытут нацыянальнай памяці Беларусі выконвае наступныя **функцыі**:

- дакументуе і даследуе гісторыю палітычных рэпрэсіяў, іншых масавых парушэнняў правоў чалавека і звязаных з імі практык дзяржаўнага гвалту ў Беларусі ў XX–XXI стагоддзях, публікуе вынікі і тлумачыць іх зразумелай мовай для розных аўдыторыяў;
- фарміруе і падтрымлівае архіўныя фонды аб рэпрэсіях і дзейнасці рэпрэсіўных органаў, прымае на захоўванне і прафесійна апрацоўвае дакументы дзяржаўных структураў, а таксама прыватныя калекцыі і сямейныя архівы, калі яны адпавядаюць задачам ІНПБ;
- забяспечвае грамадству ўстойлівы, паводле агульнага правіла адкрыты доступ да архіваў і іншай грамадска значнай інфармацыі аб рэпрэсіях, падтрымлівае празрыстыя і прадказальныя працэдуры разгляду запытаў грамадзянаў і даследчыкаў;
- распрацоўвае і рэалізуе адукацыйныя, культурніцкія і мемарыяльныя праграмы: школьныя і ўніверсітэцкія модулі, выставы, музейныя праекты, месцы памяці і працу з тапаграфіяй рэпрэсіяў на нацыянальным і рэгіянальным узроўнях, а таксама аказвае метадычную падтрымку музеяў, лакальным ініцыятывам і іншым установам, занятым захаваннем памяці;
- працуе з ахвярамі і іх сем'ямі: прымае заявы і пасведчанні, дакументуе парушэнні, дапамагае ў рэабілітацыі, пацвярджае факты пераследу, выдае неабходныя дакументы, інфармуе сем'і, забяспечвае абарону сведкаў, садзейнічае пошуку і ідэнтыфікацыі зніклых без вестак, каардынуе эксгумацыі сумесна з кампетэнтнымі органамі і развівае ДНК-ідэнтыфікацыю;
- узаемадзейнічае з органамі правасуддзя і механізмамі правасуддзя пераходнага перыяду: рыхтуе архіўныя падборкі і экспертныя заключэнні, перадае матэрыялы аб прыкметах злачынстваў, падтрымлівае расследаванні, пры неабходнасці захоўвае архівы магчымай камісіі па ўстанаўленні ісціны і, пры наяўнасці адпаведнага закона, забяспечвае правядзенне люстрацыйных праверак;
- каардынуе міжнароднае і міжведамаснае супрацоўніцтва ў сферы памяці, удзельнічае ў выпрацоўцы адзіных стандартаў доступу да архіваў, ідэнтыфікацыі ахвяраў і мемарыяльнай працы.

Для выканання гэтых функцыяў ІНПБ павінен валодаць наступнымі **паўнамоцтвамі**:

- атрымліваць, запытваць і прымаць на пастаяннае захоўванне дакументы і іншыя матэрыялы ад дзяржаўных органаў, арганізацыяў і прыватных асобаў, ствараць і весці ўласныя архіўныя фонды і базы даных, уключаючы іх апісанне, аблічбоўку, капіраванне і доўгачасовае захоўванне;
- арганізоўваць доступ да дакументаў і даных: зацвярджаць (у межах закона) працэдуры прыёму і разгляду запытаў, устанаўліваць разумныя і зразумелыя тэрміны адказаў, развіваць чытальныя залы і электронныя сэрвісы для грамадзянаў і даследчыкаў; прымяняць толькі тыя абмежаванні доступу і формы ананімізацыі, якія непасрэдна прадугледжаны законам для абароны персанальных даных і сапраўды адчувальнай інфармацыі, і забяспечваць магчымасць абскарджання рашэнняў аб такім абмежаванні;
- ствараць і развіваць лічбавую інфраструктуру адкрытага доступу: выкарыстоўваць агульныя стандарты метаданых, забяспечваць машыначытальныя фарматы і праграмныя інтэрфейсы (API), публікаваць наборы адкрытых даных і тэматычныя рэестры, падтрымліваць інструменты візуалізацыі і аналітыкі, выбудоўваць устойлівую сістэму рэзервовага і аўтэнтычнага захоўвання лічбавых копіяў, прымаць унутраныя правілы інфармацыйнай бяспекі і адказнага выкарыстання тэхналогіяў, уключаючы штучны інтэлект, строга ў рамках патрабаванняў закону і з прыярытэтам недатыкальнасці архіўных матэрыялаў;
- праводзіць навуковыя і прыкладныя даследаванні, выдаваць манаграфіі, справаздачы, даведнікі і іншыя публікацыі, распрацоўваць і распаўсюджваць метадычныя матэрыялы для школаў, ВНУ, музеяў, СМІ і іншых партнёраў;
- ствараць і рэалізоўваць адукацыйныя і мемарыяльныя праграмы і праекты, заключаць дагаворы і пагадненні з установамі адукацыі і культуры, органамі ўлады і грамадскімі ініцыятывамі, прыцягваць да гэтай работы экспертаў і прадстаўнікоў пацярпелых супольнасцей;
- прымаць і фіксаваць заявы ахвяраў і іх сем'яў, афармляць пратаколы і іншыя дакументы, выдаваць афіцыйныя даведкі і заключэнні аб фактах пераследу, звяртацца ва ўпаўнаважаныя органы па пытаннях дапамогі, рэабілітацыі, сацыяльнай і медыцынскай падтрымкі;
- ініцыяваць і каардынаваць работы па пошуку і ідэнтыфікацыі зніклых без вестак, эксгумацыям і ДНК-ідэнтыфікацыі, заключаць пагадненні з профільнымі лабараторыямі, экспертнымі ўстановамі і следчымі органамі;
- звяртацца ў праваахоўныя органы і суды, перадаваць ім матэрыялы і падрыхтаваныя экспертныя заключэнні;
- пры наяўнасці асобнага закона аб люстрацыі — прымаць і правяраць самадэкларацыі кандыдатаў на «абароненыя пасады», весці адпаведныя рэестры, абменьвацца інфармацыяй з органамі ўлады ва ўстаноўленым законам парадку пры выкананні працэсуальных гарантый;
- заключаць пагадненні аб супрацоўніцтве з дзяржаўнымі органамі, установамі культуры і адукацыі, навуковымі арганізацыямі, грамадскімі аб'яднаннямі, а таксама з замежнымі і міжнароднымі структурамі, удзельнічаць у сумесных праектах і абмене досведам.

Сістэма кіравання Інстытутам нацыянальнай памяці Беларусі павінна спалучаць механізмы незалежнасці і ўстойлівасці з дэмакратычнымі працэдурамі і падсправаздачнасцю парламенту і грамадству. Кіруючымі органамі ІНПБ з'яўляюцца Рада ІНПБ як орган стратэгічнага кіраўніцтва і нагляду і выканаўчы дырэктар ІНПБ, які адказвае за паўсядзённае кіраванне і рэалізацыю мандата.

Рада ІНПБ зацвярджае стратэгічныя планы і прыярытэты працы, задае агульны напрамак дакументавання, даследаванняў, адукацыйных і мемарыяльных праграмаў, разглядае і зацвярджае гадавую справаздачу дырэктара, ацэньвае захаванне мандата ІНПБ, стандартаў права на ісціну, прэзумпцыі адкрытасці і правілаў абароны персанальных даных.

Дырэктар ІНПБ арганізуе работу Інстытута, кіруе персаналам і бюджэтам, адказвае за выкананне стратэгічных рашэнняў Рады, за архіўную, даследчую, адукацыйную, мемарыяльную дзейнасць і работу з запытамі грамадзянаў і ахвяраў, прадстаўляе ІНПБ ва ўзаемадзеянні з органамі ўлады, судамі, міжнароднымі структурамі і грамадзянскай супольнасцю.

Рада ІНПБ задумваецца як калегіяльны орган стратэгічнага кіраўніцтва і нагляду. Ён складаецца з 11 сябраў і фармуецца па прынцыпе прызначэння прадстаўнікоў ад розных інстытутаў, звязаных з памяццю, правасуддзем, правам і абаронай правоў чалавека. Па адным члене Рады назначаюць: парламенцкі профільны камітэт (ад імя парламента), Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь, Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь, Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Нацыянальная рада правасуддзя, Міністэрства культуры і Калегія адвакатаў Беларусі. Дадаткова ў складзе Рады рэзервуюцца 4 месцы для прадстаўнікоў аб'яднанняў ахвяраў і праваабарончых арганізацыяў, а таксама незалежнай акадэмічнай супольнасці. Парадак іх вылучэння можа будавацца на адкрытым запрашэнні да ўдзелу і празрыстай працэдуры адбору, замацаванай у законе. Усе сябры Рады прызначаюцца як незалежныя эксперты, якія дзейнічаюць у асабістай якасці: кожны з іх фармальна вылучаецца адпаведным інстытутам, але пры выкананні паўнамоцтваў не прадстаўляе яго інтарэсы, а кіруецца мандатам Інстытута і законам. Кожны з названых суб'ектаў ва ўстаноўлены тэрмін сваім афіцыйным актам накіроўвае ў Інстытут прозвішча і дакументы свайго прадстаўніка ў Раду ІНПБ з указаннем рашэння аб яго назначэнні. Чальцы Рады павінны валодаць бездакорнай рэпутацыяй, досведам у сферы гісторыі, права, архіўнай справы, асветніцкай дзейнасці ці абароны правоў чалавека, не могуць мець дачыненне да працы рэпрэсіўных органаў ці сур'ёзных парушэнняў правоў чалавека, а таксама знаходзіцца ў канфлікце інтарэсаў з задачамі Інстытута і выконваюць свае абавязкі незалежна ад органаў, якія вылучылі іх кандыдату.

Тэрмін паўнамоцтваў чальца Рады складае шэсць гадоў без права паўторнага прызначэння. Каб захаваць інстытуцыйную памяць і знізіць рызыку рэзкай змены курса, уводзіцца механізм паэтапнага абнаўлення: кожныя два гады абнаўляецца прыблізна трэць складу. Для запуску такой схемы першыя прызначэнні дзеляцца на тры групы з рознымі тэрмінамі — два, чатыры

і шэсць гадоў. Пасля гэтага ўсе наступныя назначэнні ажыццяўляюцца ўжо на поўныя шэсць гадоў. Старшыню Рады чальцы абіраюць са свайго складу таемным галасаваннем.

Дырэктар ІНПБ прызначаецца парламентам на пяць гадоў па выніках адкрытага конкурсу з абмежаваннем не больш за два тэрміны. Конкурс на пасаду дырэктара арганізуецца конкурснай камісіяй, якая фарміруецца профільнай камісіяй парламента ў парадку, устаноўленым законам. Датэрміновае спыненне паўнамоцтваў дырэктара дапускаецца толькі ў выключных выпадках, прама пералічаных у законе, і афармляецца рашэннем парламента, прынятай кваліфікаванай большасцю пасля адкрытых слуханняў з удзелам самога дырэктара і Рады ІНПБ. Такі парадак робіць кіраўніка абароненым ад адвольнай змены па палітычных матывах, але не пазбаўляе парламент магчымасці рэагаваць на рэальныя злоўжыванні.

Персанал ІНПБ складаецца з супрацоўнікаў, якія замяшчаюць пасады дзяржаўнай службы, і работнікаў, якія выконваюць іншыя функцыі і не маюць статусу дзяржслужачых. Усе яны прымаюцца на работу па працоўных дагаворах (кантрактах), у парадку і на ўмовах, устаноўленых заканадаўствам аб дзяржаўнай службе і працоўным заканадаўствам.

Асноўная крыніца фінансавання ІНПБ — дзяржаўны бюджэт. Таксама дапускаюцца ахвяраванні, міжнародная дапамога і іншыя не забароненыя законам крыніцы даходаў. Заканадаўча трэба замацаваць штогадовую публікацыю бюджэту ІНПБ, а таксама рэгулярны знешні аўдыт.

Такая архітэктуралікіруючых органаў дазваляе злучыць некалькі важных задач. Інстытут застаецца незалежнай дзяржаўнай установай, якая абавязана на прафесійнае кіраўніцтва і калегіяльная Рада, у якую ўключаны ключавыя інстытуцыі памяці, навукі, правасуддзя, культуры, адвакатуры і грамадзянскай супольнасці. У той жа час захоўваецца цэнтральная роля парламента ў прызначэнні дырэктара, што асабліва важна пры наяўнасці ў ІНПБ люстрацыйнага мандата і ўдзелу ў пераходным правасуддзі. Сістэма ратацыі членаў Рады, абмежаваны тэрмін паўнамоцтваў дырэктара і членаў Рады, якія не супадаюць з выбарчымі цыкламі, робяць Інстытут устойлівым да змены палітычных цыклаў.

**СВЯТЛАНА
ЦІХАНОЎСКАЯ**
ОФІС

